ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 2
2000

Scanned with ACE Scanner

Сүлејман Рәһимов — 100

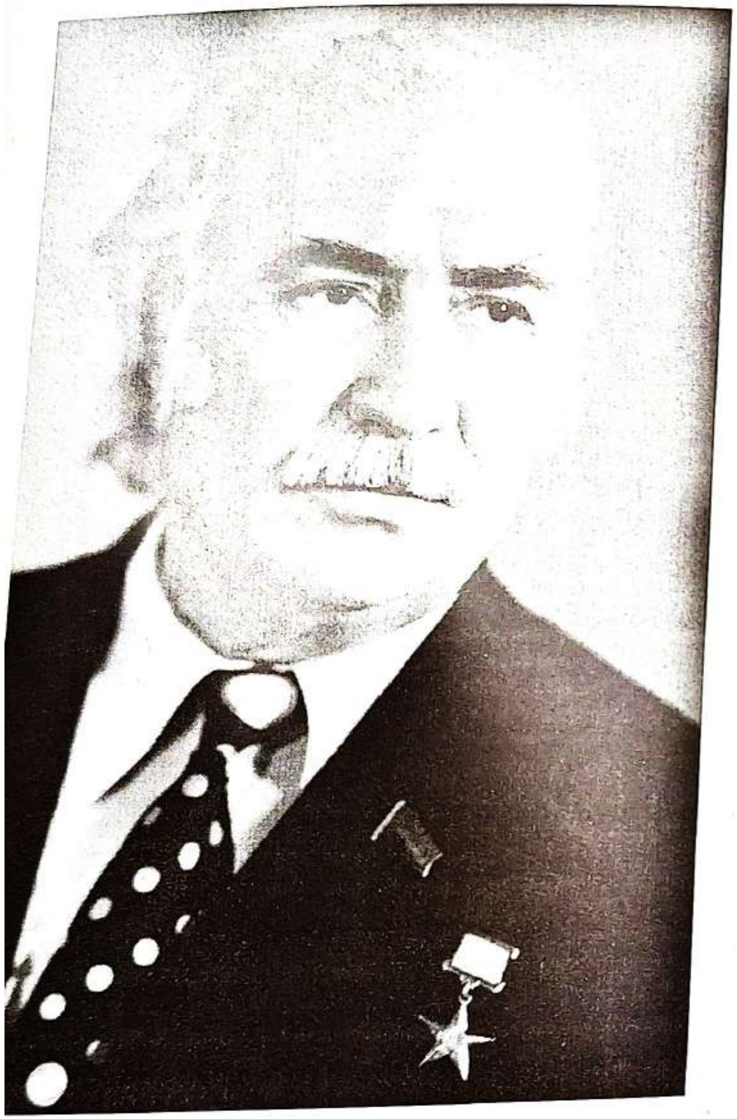

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Елми-методик журнал

Тә'сисчи:

Азәрбајчан Республикасы
Тәһсил Назирлији

№ 2 (184) 2000

1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб
Ш. Е. ШАБАНОВ.

Шө'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ,
С. ҺУСЕЈНОҒЛУ.

ҺӨРМӘТЛИ ОХУЧУЛАР!

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ» ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР. ОНА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА ТӘЛӘСИН!

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

Библиотека
РНПБ №

Scanned with ACE Scanner

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»УН ТӘДРИСИ

ПРОБЛЕМЛӘР, ВӘЗИФӘЛӘР

Мисир МӘРДАНОВ,

Азәрбајҹан Республикасынын тәһсил назири.

«МӘН ҺЕСАБ ЕДИРӘМ КИ, БИЗИМ ОРТА МӘКТӘБЛӘРДӘ, УШАГЛАРЫН, КӘНҸЛӘРИН ТӘҺСИЛИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ДӘРСЛИКЛӘРИМИЗДӘ, КИТАБЛАРЫМЫЗДА, ҺӘТТА УШАГ БАҒЧАЛАРЫ ҮЧҮН ҺАЗЫРЛАНАН КИТАБЛАРДА «ДӘДӘ ГОРГУД» МӨВЗУСУНДАН ЧОХ ӘТРАФЛЫ ИСТИФАДӘ ОЛУНМАЛЫДЫР. БИЗИМ БҮТҮН АЛИ МӘКТӘБЛӘРӘ ТАРИХИМИЗИН, ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗЫН МҮӘЈЈӘН ҺИССӘЛӘРИНДӘ «ДӘДӘ ГОРГУД»УН ТАРИХИ, ДӘДӘ ГОРГУД ҺАГГЫНДА МӘ'ЛУМАТЛАР, ФИКИРЛӘР МӘҸБУРИ ГАЈДАДА МҮТЛӘГ ӘКСИНИ ТАПМАЛЫДЫР...».

Һејдәр ӘЛИЈЕВ.

Азәрбајҹан халгы бу ил апрел ајынын 9-да Азәрбајҹан президенти мөһтәрәм ҹәнаб Һејдәр Әлијевин рәһбәрлији, түркдилли дөвләтләрин башчыларынын, нүфузлу бејнәлхалг тәшкилатларын рәһбәрләринин, чохсајлы хариҹи гонагларын иштиракы илә халгымызын мүһүм тарихи вә мәдәнијјәт гајнагларындан бири олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын 1300 иллик јубилејини бөјүк тәнтәнә илә гејд етди. Бу тәдбирин түркдилли дөвләтләрин башчыларынын зирвә көрүшү илә ејни вахтда кечирилмәси ону даһа да тәнтәнәли, даһа тутумлу етди. Әслиндә бу јубилеј тәдбири мөһтәрәм президентимизин кәркин әмәји, титаник фәалијјәти вә бөјүк нүфузу сајәсиндә Азәрбајҹан халгынын тарихи көкләринә, милли мәдәнијјәтинә, бүтөвлүкдә түрк халгларынын ортаг — милли-мә'нәви дәјәрләринә һөрмәт вә еһтирам бајрамына, түрк дүнјасынын мәдәнијјәт бајрамына чеврилди. Икинҹи миниллијин сону — јени миниллијин астанасында бүтүн дүнјаја Азәрбајҹан халгынын, бүтөвлүкдә түрк халгларынын гәдим вә зәнкин әдәби-мәдәни ирсә, шанлы гәһрәманлыг, баһадырлыг вә әски дастанчылыг ән'әнәләринә саһиб олдуғуну бир даһа нүмајиш етдирди. Дүнја халглары белә бир һәгигәти бир даһа тәсдигләди ки, гәдим түрк-оғуз дастанчылыг ән'әнәләринин шаһ әсәри сајылан «Китаби-Дәдә Горгуд» епосу чағдаш Азәрбајҹан вә Анадолу түркләринин, түркмәнләрин, гагаузларын бабалары олан оғузларын гәһрәманлыг тарихинин бәдии салнамәси, бәшәр сивилизасијасынын гијмәтли инҹиләриндән, Азәрбајҹан халгынын әвәзсиз милли-мә'нәви дәјәрләриндән биридир.

Тарихдән мә'лумдур ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»а Азәрбајҹанда дөвләт сәвијјәсиндә ики дәфә мүнасибәт билдирилмишдир. Биринҹи рәсми мүнасибәт нәтиҹәсиндә халгымызын улу мә'нәви сәрвәти «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунун өјрәнилмәси әсримизин 50-ҹи илләриндә дүшмәнләримизин фитнәси илә ичимиздәки нанкорларын әли илә јасаг едилмиш, онун тәдриси, тәсдиги вә тәблиғи саһәсиндә чалышанлары «амансызҹасына ифша етмәк, онлара диван тутмаг» көстәриши верилмишдир. Тарихи реаллығы, тарихимизә гара јаханларын халга зидд әмәлләрини мүасир охуҹулара чатдырмаг мәгсәдилә ону да хүсуси вурғуламаг истәјирәм ки, «1951-ҹи ил мајын 24-дә кечмиш Азәрбајҹан КП-нин XVIII гурултајында «Дәдә Горгуд»у «дүшмән» е'лан едәнләр ичәрисиндә М. Бағыровла јанашы, Һ. Әмирханјан хүсуси фәаллыг көстәрмишди. (Бах: «Коммунист» гәзети, 25 вә 27 мај 1951-ҹи ил тарихли сајлары)... Нәтиҹәдә бүтүн тәһсил мүәссисәләриндә бу мөһтәшәм абидәнин тәдриси дајандырылды, о заманын терминолокијасы илә десәк, «Дәдә Горгуд»ун «сәси алынды»...

Икинҹи рәсми мүнасибәт исә мөһтәрәм президентимиз, Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин бөјүк тәәссүбкеши вә һимајәчиси ҹәнаб Һејдәр Әлијевин 1997-ҹи ил апрелин 20-дә имзаладығы «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллији һаггында» фәрманы илә билдирилди. Бу тарихи фәрманла дастан Азәрбајҹан халгынын, еләҹә дә түрк халгларынын гүдрәтини ана дилиндә даһијанә шәкилдә ифадә едән милли-мә'нәви сәрвәт, үмумбәшәри дәјәрләрлә зәнкин мөһтәшәм әдәби-тарихи абидә кими дәјәрләндирилди.

Мөһтәрәм президентимизин бу тарихи фәрманы, онун давамы олараг ЈУНЕСКО-нун, ТҮРКСОЈ-ун мүвафиг сәрәнҹамлары илә дастанын јубилеј ҹоғрафијасы дүнја мигјасы алды. Президент фәрманынын верилмәсиндән кечән үч ил әрзиндә Азәрбајҹан президенти ҹәнаб Һејдәр Әлијевин фәдакар фәалијјәти, Азәрбајҹан алимләринин кәркин әмәји сајәсиндә көркәмли түрколог Меһмет Фуад Көпрүлүнүн вахтилә дедији «Түрк әдәбијјатынын бүтүн әсәрләри тәрәзинин бир көзүнә, «Дәдә Горгуд» о бири көзүнә гојулса, јенә дә «Дәдә Горгуд» ағыр кәләр» фикринин доғрулуғу ики әсрин говушаҹағында бир даһа тәсдигләнди. Сон үч ил әрзиндә мәдәни дүнја бир даһа көрдү вә инанды ки, Азәрбајҹан халгынын нә гәдәр зәнкин мә'нәви кечмиши, гәдим тарихи вә мәдәнијјәти вар...

Мөһтәрәм президентимизин сөзләри илә десәк, **«Биз инди бу үч ил мүддәтиндә — биринҹиси, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаныны халгымыза јахшы танытдыг, икинҹиси, дүнјаја танытдыг, үчүнҹүсү, там тәсдиг етдик ки, бу, Азәрбајҹана мәхсусдур. Онун вәтәни Азәрбајҹандыр вә вариси, саһиби Азәрбајҹан халгыдыр. Биз кәләҹәк ишләр үчүн бөјүк јол ачдыг...».**

Биз бу күн бөјүк ифтихар һисси илә гејд едирик ки, мәһз мөһтәрәм ҹәнаб Һејдәр Әлијевин бөјүк сә'ји, милләт вә вәтән севкисиндән гајнагланан мүдрик вә узагкөрән фәалијјәти нәтиҹәсиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» епосуна, бәшәријјәтин бу гијмәтли инҹисинә, түрк дүнјасынын әвәзсиз әдәби-тарихи абидәсинә әбәди «АЗӘРБАЈҸАН» мөһүрү вурулду. Бу дастанын 1300 иллик јубилејинин бејнәлхалг сәвијјәдә кечирилмәси баша вурдуғумуз XX әсрдәки мәдәни инкишафымызын зирвәси олду, XX әсрдә һәјата кечирилән бүтүн әдәби-мәдәни тәдбирләр ичәрисиндә онун гәдәр үмуммилли әһәмијјәтли иш олмадығы бирмә'налы шәкилдә һамы тәрәфиндән е'тираф олунду.

Һәгигәтән бу үч илдә дастанын өјрәнилмәси, нәшри саһәсиндә Азәрбајҹанда әсрләрә бәрабәр бөјүк ишләр көрүлмүш, мөһтәрәм президентимизин гајғысы сајәсиндә 70-дән артыг чох дәјәрли китаб чап олунмуш, горгудшүнаслыгда илк дәфә «Дәдә Горгуд енсиклопедијасы» һазырланмыш, бу улу дастанын әлјазмасынын фотофаксимилеси Азәрбајҹанда чап олунмушдур. Лакин е'тираф етмәлијик ки, мөһтәрәм президентимизин дедији кими, мүстәгил елм саһәси кими артыг формалашмыш горгудшүнаслыг бу јубилеј тәдбири сајәсиндә кәләҹәк ишләр үчүн кениш имканлар вә јол ачды...

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун бөјүк ел бајрамына чеврилмиш 1300 иллик јубилејинин јекунларыны үмумиләшдирмәк вә гаршыдакы илләрдә Азәрбајҹанда горгудшүнаслыг саһәсиндә көрүләҹәк ишләри, үмуммилли вәзифәләри мүәјјәнләшдирмәк бахымындан ҹәнаб президентимизин рәһбәрлији илә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 1300 иллији үзрә Дөвләт Комиссијасынын апрелин 14-дә кечирилән иҹласын тарихи ролуну хүсуси вурғуламаг ис-

тәрдим. Һәмин ичласда «Дәдә Горгуд»ла бағлы ишләрин бундан сонра да давам етдирилмәси зәрурилијиндән данышан мөhтәрәм президентимиз ајрыча олараг «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тәhсил мүәссисәләриндә hәртәрәфли, дəриндән тәдрис олунмасынын вачиблијини хүсуси вурғулајараг тәhсил системи гаршысында да чидди вәзифәләр гојмушдур.

Бу күн Азәрбајчан тәhсилинин, елминин вә мәдәнијјәтинин гаршысында дуран ән башлыча вәзифә мөhтәрәм президентимиз Һејдәр Әлијевин belә бир концептуал көстәришини hәјата кечирмәкдән ибарәтдир ки, **«Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајчан халгынын ән гәдим мәдәнијјәт, әдәбијјат, мә'нәвијјат абидәсидир, она көрә дә демәк, бу, бизим ана китабымыздыр. Бу китабын мәзмунуну, мә'насыны, онун hәр бир кәлмәсини hәр бир азәрбајчанлы мәктәбдән башлајараг билмәлидир. Инсанлар бүтүн бунлары нә гәдәр чох билсәләр, милләтини, халгыны, вәтәнини вә мүстәгил Азәрбајчаны да бир о гәдәр чох севәчәкләр. Бу бизим халгымызын чохәсрлик тарихиндә јени бир мәрhәләдир».**

Азәрбајчан тәhсилинин бу саhәдә башлыча вәзифәси халгымызын мә'нәвијјат китабы олан, вәтәнпәрвәрлијин, вәтәнчилијин, вәтәнсевәрлијин — үмумән Азәрбајчанчылығын өлмәз әсәри олан «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы идејаларын hәр бир азәрбајчанлыја, hәр бир Азәрбајчан ушағына, шакирдинә, тәләбәсинә, hәр бир Азәрбајчан кәнчинә кәрәјинчә чатдырылмасына наил олмагдан ибарәтдир. Биз hесаб едирик ки, мәктәбләримиздә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мәзмуну, идејасы чох кениш тәдрис олунмалыдыр. Бу, кәнчләримиздә вәтәнпәрвәрлик hиссләринин ашыланмасына бирбаша хидмәт едир. Чүнки бу, бир hәгигәтдир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»да вәтән гејрәти, ел-оба, халг, аилә намусу, гадына-анаја бөјүк («Ана hаггы — Танры hаггы!») мүнасибәт мотивләри чох күчлүдүр. Мәhз бу кејфијјәтинә көрә «Китаби-Дәдә Горгуд»у халг мә'нәвијјатынын күзкүсү адландырырлар. Бу кејфијјәтләрдән милли тәрбијә ишиндә, тә'лим-тәрбијә просесиндә кениш истифадә, сөзсүз, кәнчләримиздә милли вәтәнпәрвәрлик руhунун јүксәлмәсинә көмәк едир.

Фикримизчә, Азәрбајчан чәмијјәтиндә дастандакы идејалар кениш тәблиғ олунмалыдыр. Ејни заманда, чәмијјәтдә hәр шеј мәктәбдән, тәhсилдән башландығындан тәhсилин мәзмунунда милли мә'нәвијјатымызын, милли менталитетимизин гамус китабы сајылан «Дәдә Горгуд» өјүдү, Дәдә Горгуд кәламлары апарычы амилә чеврилмәлидир. Бу мә'нада, тәhсилин мәзмунунун дастанла бағлы мөвзуларла јениләшдирилмәси вә зәнкинләшдирилмәси саhәсиндә чидди ислаhатлара еhтијач вардыр.

Бу, бир реаллыгдыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 1300 иллији hагда тарихи фәрмана гәдәр республиканын тәhсил мүәссисәләриндә «Дәдә Горгуд» пәракәндә hалда, системсиз шәкилдә тәдрис едилирди. Бу мөвзуларын тәдрисинә чох аз вахт ајрылырды. Сон үч илдә бу саhәдә, хүсусән тәhсилин үмумтәhсил мәктәбләри пилләсиндә вәзијјәт хејли јахшылашдырылмыш, үмумтәhсил мәктәбләринин ибтидаи синифләриндә «Охү», еләчә дә V—XI синифләрдә «Әдәбијјат» вә «Азәрбајчан тарихи» фәнләриндә дастанын тәдрисинә ајрылан саатлар әhәмијјәтли дәрәчәдә артырылмышдыр. Үмумтәhсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн 1999-чу илдә јенидән ишләнилмиш «Азәрбајчан тарихи» вә «Әдәбијјат» програмларында дастанын 1300 иллијинә даир јени мөвзулар да дахил едилмишдир. Һазырда нәшрә hазырланан јени «Азәрбајчан тарихи» програмында дастанла бағлы материаллар хејли артырылмыш, «Әдәбијјат» програмында, еләчә дә ибтидаи синифләрин «Әлифба», «Охү» дәрсликләриндә «Дәдә Горгуд» мөвзуларынын даhа да кенишләндирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Али тәhсил мүәссисәләриндә јалныз филоложи ихтисаслы факүлтәләрдә «Дәдә Горгуд» ики курсун тәркибиндә — «Азәрбајчан шифаhи халг әдәбијјаты», «Гәдим Азәрбајчан әдәбијјаты» курсларында тәдрис олунур. Лакин бу саhәдәки вәзифәләримиз мөhтәрәм президентимиз тәрәфиндән дәгиг сурәтдә белә мүәјјәнләшдирилиб: **«Бизим бүтүн али мәктәбләрдә тарихимизин, әдәбијјатымызын мүәјјән hиссәләриндә «Дәдә Горгуд»ун тарихи, Дәдә Горгуд hаггында мә'луматлар, фикирләр мәчбури гајдада мүтләг өз әксини тапмалыдыр».**

Бу күн hамы бирмә'налы шәкилдә тәсдиг едир ки, Азәрбајчан халгы, Азәрбајчан чәмијјәти, хүсусән Азәрбајчан кәнчлији «Китаби-Дәдә Горгуд»у кәрәјинчә билмир вә бу дастанын мәзмуну балаларымыза кифајәт гәдәр дәриндән өјрәдилмир, лазыми сәвијјәдә тәдрис едилмир.

Биз дәриндән дәрк едирик ки, мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндән тутмуш али тәhсил мүәссисәләринәдәк Азәрбајчан тәhсилинин бүтүн пилләләриндә «Дәдә Горгуд» мөвзулары тә'лим-тәрбијә просесиндә апарычы амилә чеврилмәлидир. Кәнчләримизин милли вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин күчләндирилмәсиндә әвәзсиз гајнаглардан бири кими дастанын тәдрисинин чох әhәмијјәтли олдуғуну хүсуси вурғулајараг мөhтәрәм президентимиз чәнаб Һејдәр Әлијевин ирәли сүрдүјү мүддәалар әсасында бу күн ән зәрури hесаб етдијимиз тәклифләри hөрмәтли охучуларымызын, тәhсил ичтимаијјәтинин диггәтинә чатдырмағы өзүмә борч билирәм:

— Дастанын мәзмуну вә идејасынын мүасир кәнчлијә чатдырылмасы үчүн илк нөвбәдә ону күтләви тиражла, нисбәтән садәләшдирилмиш формада нәшр етмәк лазымдыр. Бу мә'нада дастанын «Мәктәблинин китабханасы» серијасындан латын графикасында күтләви нәшринин тә'мин едилмәси тә'хирәсалынмаз вәзифәләрдән биридир. Дастанда әкс олунан милли-мә'нәви вә үмумбәшәри дәјәрләри мәнимсәмәк, инкишаф етдирмәк, тәблиғ етмәк үчүн биринчи нөвбәдә «Китаби-Дәдә Горгуд» епосуну өјрәнмәк, охумаг лазымдыр. Бу бахымдан тәhсил мүәссисәләри үчүн дастанын күтләви нәшри бу күн hава вә су кими кәрәкдир. Бу саhәдә мүәјјән ишләр артыг көрүлүб вә бу јахынларда дастанын «Мәктәблинин китабханасы» серијасындан чапы нәзәрдә тутулур. Лакин бурада бир мәгамы хатырламағы вачиб hесаб едирәм. Мүтәхәссисләрин фикринчә, дастанын дили чох дәјишдирилә билмәз. Бу hалда Дәдә Горгуд дилинин ширинлији, бәдии-естетик дәјәри ашағы дүшә биләр. Биз дә бу фикирдәјик ки, дастанын дилиндәки көhнәлмиш сөзләрин изаhы верилмәклә, абидәнин дили өз тәбии ахарында сахланылмалыдыр. Фикрими сүбут етмәк үчүн бир нечә ифадәни нүмунә кәтирмәк истәрдим: «Гар үзәриндә ган даммыш кими ал јанаглым», «гоша бадәм сығмајан дар ағызлым» ифадәләрини нә илә әвәзләмәк, садәләшдирмәк олар?! Бизчә, бу ифадәләр Азәрбајчан дилинин зәнкинлијини, Дәдә Горгуд мүдриклијинин бәдии-естетик көзәллијини әкс етдирир. Онлары горумаг, јашатмаг ана дилимизә гајғыдыр, hөрмәт вә еhтирамдыр. Дастанын јени нәшрләриндә дил мәсәләсиндә еhтијатлы олмаг фајдалы оларды...

— Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә дастандакы тәрбијәви идејаларын көрпә балаларымыза өјрәдилмәси үчүн «Дәдә Горгуд» бојларынын комиксләри (рәнкли шәкилләри) бурахылмалыдыр. Белә бир китаб јубилеј нәшрләриндә чох мәhдуд тиражла чап олунуб. Һәмин әсәр күтләви тиражла кичик китабчалар (буклетләр) шәклиндә бурахылса, јахшы олар. Мүтәхәссисләрин фикринчә, «Китаби-Дәдә Горгуд»да тәрбијә, аилә вә мәишәт мөвзулары бугүнкү милли тәрбијә консепсијасы үчүн әвәзсиз гајнагдыр. Әслиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајчан мә'нәвијјатынын, Азәрбајчан менталитетинин манифести, милли әхлаг вә тәрбијә кодексидир.

— Фикримизчә, 9 апрел күнүнүн «Дәдә Горгуд күнү» кими рәсмиләшдирилмәси, hәмин күн президент сәрәнчамы илә јарадылачаг «Дәдә Горгуд» абидәси вә паркына күтләви кедишләрин тәшкили, өлкә үзрә «Дәдә Горгуд» мөвзусунда шакирд, тәләбә јарадычылыг ишләри үзрә мүсабигәләрин кечирилмәси дә мәгсәдәујғун оларды.

— Тәhсилин бүтүн пилләләри, хүсусән үмумтәhсил вә али тәhсил

Scanned with ACE Scanner

пилләсиндә дил, әдәбијјат, тарих вә мәдәнијјәтин тәдрисиндә «Китаби-Дәдә Горгуд»ла бағлы мөвзуларын системли апарылмасы мәгсәдилә јени тәдрис програмларынын, хүсуси (сечмә) курсларын јарадылмасыны, али тәһсилин макистратура пилләсиндә кәнч горгудшүнасларын һазырланмасыны мәгсәдәујғун һесаб едирик. Бу саһәдә Тәһсил Назирлијиндә кениш тәдбирләр планы һазырланыр вә һәмин мәсәләләрин комплекс һәлли нәзәрдә тутулур.

— «Китаби-Дәдә Горгуд»ла бағлы өлкәмиздә вә харичи өлкәләрдә, хүсусән түркдилли дөвләтләрдә апарылан тәдгигатлары, арашдырмалары, мүхтәлиф нәшрләри әлагәләндирмәк мәгсәдилә «Дәдә Горгуд Арашдырма Мәркәзи»нин јарадылмасы да фајдалы оларды. Биз белә һесаб едирик ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун јарадылмасына кәтириб чыхаран әдәби-тарихи, мифоложи вә дастанчылыг ән'әнәси, еләчә дә дастанын јаранмасындан Азәрбајчан дилиндә сабитләшән јазылы әдәбијјата гәдәрки мәрһәлә диггәтлә, әтрафлы өјрәнилмәли, бу әсасда дастанын тәдриси консепсијасы һазырланмалыдыр. Јалныз һәмин консепсија әсасында тәһсилин бүтүн пилләләриндә онун системли, мәгсәдјөнлү тәдриси тә'мин едилә биләр.

— Фикримизчә, дастанын тәблиғи ишини күчләндирмәк мәгсәдилә Азәрбајчан Дөвләт Телевизијасы вә Радиосунда даими «Дәдә Горгуду өјрәнирик» тәдрис програмы фәалијјәт көстәрмәлидир.

Нәһајәт, белә һесаб едирик ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун өјрәнилмәси, тәдриси вә тәблиғи саһәсиндә көрүләчәк ишләрин гаршыдакы илләр үзрә һөкумәт сәвијјәсиндә тәдбирләр планы вә ја програмы һазырланмалы, она ујғун олараг системли иш апарылмалы, сон үч илдә көрүлмүш чаһаншүмул ишләр јүксәк сәвијјәдә давам вә инкишаф етдирилмәлидир. Буну биздән мүстәгил Азәрбајчанын мөһтәрәм Президенти чәнаб Һејдәр Әлијев, мүстәгил Азәрбајчанын милли вә дөвләт мәнафеләри тәләб едир.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»УН БӘДИИ ДИЛИ

Тофиг ҺАЧЫЈЕВ,

әмәкдар елм хадими, професcор

Дастанын дили букүнкү сивилизасијаны мат гојмушдур; бу гәдәр гәдимликдә бу гәдәр камиллик бәшәр мәдәнијјәтинин надир фактларындандыр.

Зәнкин дүшүнчә хәзинәси, тарихи-мәдәни-етик фикир мәнбәји олан «Китаби-Дәдә Горгуд» букүнкү һалында камил әдәби-бәдии абидәдир. Бүтүн бәдиилик көстәричиләри е'тираф олунмагла јанашы, дастанын дили бәдиилијин ән јүксәк көстәричисидир. Вә һәгигәтән, «Дәдә Горгуд китабы»нын дили түркүн бәдии јарадычылыг тарихиндә бәдиилијин өрнәји — еталонудур.

Бу јазыда бу дилин үч әламәтини вурғуламаг истәјирәм. Ән азы мин үч јүз јашы олан «Китаб», биринчи новбәдә, дилинин букүнкүлүјү илә диггәти чәкир. Савад дәрәчәсиндән асылы олмајараг, бу дили букүнкү һәр Азәрбајчан түркү баша дүшүр — һәлә баша дүшмәк аздыр, онун бәдиилијини олдуғу кими, шүуру вә емосијалары илә гаврајыр:

Дилүн ичүн өләјин, кәлинчикүм!
Јолына гурбан олајын, кәлинчикүм!
Јаланса бу сөзләрин, керчәк ола, кәлинчикүм!
Сағ-әсән чыгуб кәлсә,
Гаршу јатан гара дағлар сана јајлаг олсун!
Сојуг-сојуг сулары сана ичәт олсун!
Гулым-хәлајигим сана гырнаг олсун!
Шаһбаз атларым сана минәт олсун!
Гатар-гатар дәвәләрим сана јүкләт олсун!
Ағајылда ағча гојыным сана шүлән олсун!
Дүнлүки алтун бан евим сана көлкә олсун!
Гара башым гурбан олсун сана,
Кәлинчикүм! — деди.

Бу парчада чәми дөрд архаик сөз вар: гырнаг (гуллугчу, хидмәтчи, нөкәр), шүлән (зијафәт, бөјүк гонаглыг), дүнлүк (бача, пәнчәрә), бан (нәрдиван, пилләкан). Бир архаик сөздүзәлдичи шәкилчи ишләнмишдир: -әт (**ичәт**—ичмәли, ички; **минәт** — миник; **јүкләм** — јүк дашымаг васитәси). Әввәла, бу дејилән нүмунәләр мәтнин шәффафлығына бир зәррә көлкә салмыр, анлашылманын тезлијиндә әсла ләнкимә јаратмыр. Икинчиси, Нәсими, Фүзули, С. Әзим, ја бир башгасындан бу һәчмдә мәтн көтүрсән, бундан чох архаизм олар, һәм дә бу архаизмләр анлашмаја манечилик төрәдәр.

Китабымызын вурғуламаг истәдијим икинчи кејфијјәти мәһз бәдиилијидир, образ чазибәси, ифадә чевиклијидир. Әслиндә «Китаб»ын дилинин кејфијјәт көстәричиси кими бу, биринчи әламәтидир (биринчи јеринә вердијим мүасирлик әламәти кәмијјәт көстәричисидир). «Китабын дили дүнја әдәбијјатынын ән нәһәнк сөз усталарынын, мәсәлән, Фүзулинин, Шекспирин, Пушкинин, Сабирин бәдии дили илә јарыша кирмәк сәвијјәсиндәдир. Бу дил зәрифдир, емосионалдыр, рәнкләрлә зәнкиндир; тәсвирилә һиссләрә сығал чәкир.

Салгум-салгум тан јелләри әсдикүндә,
Сагғаллу бозач турғај сајрадигда,
Бәдәви атлар иссини көрүб оғрадугда,
Ағлу, гаралу сечилән чағда,
Көкси көзәл габа тағлара күн дәкәндә,
Бәј јикитләр — чиласунлар,
Бир-биринә гојулан чағда...

Бурада ајдын, чанлы бир мәнзәрә вар. Тәбиәтлә инсан бир-биринә гарышыб. Тәбиәт инсаны шөвгә чағырыр, инсан тәбиәтин чағырышына чаваб верир. Бу мәнзәрә һәм дујулур, һәм ешидилир, һәм көрүнүр. Бу мәнзәрәдә; сәрин-сәрин дан јелләри әсир; сагғаллы боз турағај чәһ-чәһ вурур; бәдәви атлар саһибини көрүб кишнәшир; һава ишыгланыр — артыг ағ илә гара бир-бириндән сечилир; көксү көзәл бөјүк дағлара, күнәшин шүалары тәзәчә чатыр; бәј икидләр — гәһрәманлар бир-бирилә сүпүрүшүр-чарпышыр-күләширләр.

Һәр шеј өз сәчијјәви әламәти илә верилир: саһәр јелләринин сәринлији, турағајын чәһ-чәһи, бәдәви атларын кишнәртиси, сәһәрин ачылмасы ағла гаранын фәргләндирилмәси, јенчә чыхан күнәшин илк телләринин мәһз бөјүк дағлара дәјмәси, икидләрин сәһәр идманы јеринә бир-бирини сынамасы. Һәлә ифадәнин дәгиглијинә бахын: «икид бәјләр» јох, мәһз «бәј икидләр!». Јә'ни бу Оғуз чәмијјәти икидләрлә зәнкиндир — күләшәнләр исә бәјләрдир; јахуд: бәјлик икидин әламәтидир, икидлик бәјин јох. Јә'ни, чәмијјәт нәчабәтлилији, аристократлығы илә сечилир.

Бу дил ејни әшјаны ејни рәнкин мүхтәлиф чаларлары илә вермәкдә рәссам иши көрә билир. Бир мәгамда гашы белә тәгдим едир: **Гурулу јаја бәнзәр чатма гашлым.** Јај илә гаш бәнзәри тәбиидир. Анчаг бу тәбиилијин гејри-ади ме'марлығы вар. Бу бәнзәдиләнләрин надир тә'јинләри ики мүкәммәл јарадылышы үз-үзә гојур: **гурулу јај — чатма гаш.** Елә бил бир хош мәнзәрә, ја мүкәммәл бир ме'марлыг күзкүдә әкс олунур — гурулу јај чатма гаша белә бәнзәјир. Бу, дилин бир бачарығы! Башга јердә гаш башга чүр тәгдим олунур: **Гәләмчиләр чалдығы чатма гашлым.** Бурада гашын формасы јох, анчаг рәнки диггәтә чатдырылыр. Ағ алында, ағ сифәт фонунда гаш түнд рәнки илә сечилир. Һәм дә бу гашы гәләмчиләр—рәссамлар чәкдији үчүн јарашыглыдыр, миниатүрдүр.

Башга образын ики лөвһәдә әкс олунмасы — дејилир: **Күз алмасына бәнзәр ал јанаглым.** Чанлы шәкилдир—јанаг пајыз алмасы кими ал-лы-гырмызылыдыр. Икинчи таблода аллыг даһа түнд көстәрилир, чүн-

Scanned with ACE Scanner

ки гырмызы рәнк даһа ачыг — шәффаф фонда тәсвир олунур: **Гар үзәринә ган даммыш киби гызыл јанаглум** — ган гырмызыдыр, анчаг о гырмызылыг гарын ағлығында неҹә көрүнәр? Мәнзәрә буна дејәрәм. Дилин камиллији, дилин рәнкләрлә зәнкинлији буна дејәрләр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» бәдии дилдә јығҹамлығын һејрәтли нүмунәләриндәндир. Бу дилдә Фүзули сыхлығы вар. Ҹүмлә системинә бир ваһид әлавә етмәк мүмкүн дејил; бу ваһид анлајышына сөз дә, шәкилчи дә, һеҹа да, сәс дә аиддир. Бу, киплијин максималлығындан — ө'зәлилијиндәндир. Ејни заманда, бурадан һәмин анлајышлардан һеч бир ваһиди чыхармаг да олмаз — бошлуг јаранар, рәбитә итәр, дил пәлтәкләјәр. Чүнки һәр ваһид ријази дәгигликлә јерләшдирилиб. Бир алман алими түрк дилинин һармониклијини, симметријасыны мүшаһидә едәрәк дејиб: елә бил түрк дилини ријазијјатчылар һесаблајыб јарадыблар. Санки бу сөзләри «Дәдә Горгуд китабы»нын дил материалындан чыхыш едәрәк дејибләр. «Дәдә Горгуд»ун ҹүмләсиндә сөзләрин сајында да, фонетик һәҹминдә дә ријази өлчү мүәјјәнлији вар. Әлбәттә, бунун бир сәбәби «Китаб»ын дилинин ше'р дили олмасы илә бағлыдыр. Анҹаг шүбһәсиз, бурада мәнтиг мүкәммәллији, фикрин дәгиг ифадәси мүһүм амилдир. Дилдә фикрин ифадә дәгиглијинин ән гәдим нүмунәләри аталар сөзүдүр. «Дәдә Горгуд» дилиндәки мүкәммәллијин нәтиҹәсидир ки, Горгуд Атанын сөјләдији мүдрик сөзләр, аталар сөзү фондумузун тәмәл өрнәкләриндәндир — бу кәламларын боллуғу дилин камала чатмыш олмасы илә бағлыдыр. Һәјат мүшаһидәләри, тәбиәт вә ҹәмијјәтин тәһлили, инсан психолокијасынын аналитик дәјәрләндирилмәси нәтиҹәсиндә Дәдә Горгуд бу аталар сөзләрини мүасирләринә ганун кими сөјләмишдир. Бу сөзләр бу күн дә илкин — улу һикмәтини сахлајыр:

Јаңа-јаңа гарлар јағса, јаза галмаз,
Гары дүшмән дост олмаз.
Әр, малына гыјмајынҹа ады
чыхмаз,
Гыз анадан көрмәјинҹә өкүт
олмаз.
Оғул атадан көрмәјинҹә сүфрә
чәкмәз.
Баба — (ата — Т. һ.) малындан
нә фајда, башда дөвләт
(ағыл — Т. һ.) олмаса.
Гара өшшәк башына үјән урсан,
гатыр олмаз.
Гараваша дон кејирсән,
гадын (ханым — Т. һ.) олмаз.

Бу да бир өлчүдүр, бир низамламадыр ки, ҹүмләнин тәркиби нәфәс алыб-вермә илә тәнзим олунур вә үрәк дөјүнтүсүнү, һәјәҹанланманы, нараһатлығы ифадә едир: «Алачуғдан (јуҹа јерләрә) чапыб чыхды. (Бахса-көрсә) бир дәрәнин (ичинә) гарға-гузғун (енәр-чыхар) гонар-галхар. Бәдәви атын (өнҹәләди), ол тәрәфә (јүрүдү)». Бу Дирсә Ханын гадынынын оғлуну ахтардығы мәгамын тәсвиридир. Ана-гадын атыны чапыб дағын-тәпәнин башына галхыр, дәрәдә гарға-гузғунун ениб-галхдығыны көрүр. Адәтән, гарға-гузғун леш үстүнә ениб-галхар, ҹәмдәк башына топлашар. Ана бу мәнзәрәни көрүб, һесаб едир ки, оғлунун ҹәсәди ордадыр, атыны чапыб ораја тәләсир. Бу тәсвир хәтлә бөлүб көстәрдијим кими, санки дөрд һеҹалы ше'р бөлкүләри кими һиссәләрә ајрылыр. Бу, кәсик-кәсик нәфәс алыб-вермәнин нитг үзәринә көчүрүлмәсидир. Үрәјин дөјүнтүләринин дил материалында әкс-сәдасыдыр. Бә'зән бу дөјүнтүләр дөрд һеҹа һәҹминдән чыхыр — үч, ја беш һеҹада үзә чыхыб реаллашыр. Бу, тәбабәтдә ешитдијимиз һәмин аритмијадыр — үрәк тез-тез вә ја јаваш-јаваш дөјүнүр. Психоложи вә физики јашанышын дилдә белә әкс олунмасы, индики тә'бирлә десәк, үрәјин рентгендә мүшаһидәси вә ја кәрчәклијин телевизијада көрүнмәсидир.

Дилин һармоник тәшкилинә башга бир нүмунә. Бурла Хатун кафирләрин ону ашкар етмәк һијләсини, Газан ханын намусуну ләкәләмәк ҹәһдини оғлуна хәбәр верәндә Уруз анасына дејир: «Ағзын гурусун, ана, дилин чүрүсүн, ана!.. Сәни кафәрләр билмәсинләр, дујмасынлар. Сасы динли кафәрин дөшәкинә вармајасан. Сағрағын сүрмәјәсән. Атам Газан намусуну сымајасан. Сагын! — деди». Бурада гәдим түрк ше'ринин тәзаһүрүнү көрүрүк: билмәсинләр, дујмасынлар — дөрд һеҹалы ики һәмгафијә мисрадыр; сасы дили кафирин (дөшәкинә вармајасан — 7 вә 8 һеҹалы ики мисрадыр; галан һиссәдә дә һәм мүхтәлиф һеҹалы мисралар, һәм дә с. сәсләринин јаратдығы аллитерасија (сағраг, сүрсыма-, сагын) вә ассонанс («намусыны» сөзүндәки с) јенә гәдим түрк ше'ринин әламәтләридир. Бүтүн бунларла јанашы, мисалын әввәлиндәки 7 һеҹалы, рәдифли ики мисраја диггәти јөнәлдирәм. Бу һиссәнин ше'р олмасы үчүн бәрабәр һеҹалы вә гафијәли (гурусун, чүрүсүн, ики мисранын варлығы кифајәт иди. Анҹаг бу мисраларда ејниҹинсли сәсләрин бир-бирини изләмәси ше'рә бир ше'ријјәт дә әлавә едир: биринҹи мисрада (ағзын гурусун) анҹаг галын, икинҹидә (дилин чүрүсүн) анҹаг инҹә саитләр ишләнир.

Әдәб, етика мәгсәдилә фикрин долајы шәкилдә ифадә олунмасынын көзәл нүмунәләри вар. Гејри-бәрабәр һеҹалы бу мисраларда нәгли, суал вә нида ҹүмләләринин јаратдығы ше'ријјәт гәдим түркҹәнин бәдиилијинә долғун нүмунәләрдәндир—Газылыг Гоҹа: «Оғлум, ја гызым олуб?» суалыны белә ифадә едир:

Ғајтабанын мајасыны јүклү годум,
Нәрмидир, мајамыдыр? Аны
билсәм!
Гара ајылым гојунуну јүклү годум,
Гочмудур, гојунмудур? Аны
билсәм!
Ала көзлү көрклү һалалым јүклү
годум,
Еркәкмидир, гызмыдыр! Аны
билсәм!

Оғлу Јекнәјин ҹавабы гәдим түрк ше'ринин вәзн әлванлығыны бир даһа нүмајиш етдирир:

Ғајтабан мајасыны јүклү годун —
Нәр олду!
Ғара ајылын гојунуну јүклү
годун —
Гоч олду!
Ала көзлү көрклү һалалын
јүклү годун —
Аслан олду!

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили белә долғун бәдиилијин өрнәјидир.

«Китаб» дилинин үчүнчү мүһүм әламәти онун күҹүдүр. Онун күҹү нә ағырлыгда мә'на билдирмәсиндәдир. Дүнјада «Гур'ан»ын мә'насындан ағыр икинҹи китаб јохдур. «Китаб»да башга сурәләрдән дә ајәләр иштирак етмәклә «Гур'ан»ын «Ихлас» сурәсинин тәрҹүмәси верилир.

Јүҹәләрдән јүҹәсән.
Кимсә билмәз неҹәсән,
көркли Танры!
Сән анадан тоғмадын,
Сән атадан олмадын.
Кимсә ризгин јемәдин.
Кимсәјә күч етмәдин.
Гаму, јердә әһәдсән.
Аллаһу сәмәдсән.
Адәмә сән таҹ урдун.
Шејтана лә'нәт гылдын...
Улулығына һәддин,
Сәнүн бојын-гәддин
Јог!
Ја ҹисмлә ҹәддин
Јог!..

Көрүндүјү кими, бу тәрҹүмәдә гафијә вә үмумијјәтлә, тәкрардан, һеҹа низамындан ибарәт ритм, мусиги вар. Бу, сәҹ'ли (гафијәли) нәсрлә јазылмыш «Гур'ан» дилинин аһәнкдарлығына ујғундур. Беләликлә, түркҹәмиз «Гур'ан»ын зәнкин, камаллы дилинин тәрҹүмәсини уғурла иҹра етмишдир. М. Кашгарлынын «түрк дили әрәб дили илә атбашы ирәлиләјир» фикри «Дәдә Горгуд»ун бу көзәл тәрҹүмәси илә бир даһа өзүнү доғрулдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дилинин күҹүнү бундан да типик башга өрнәклә нүмајиш етдирмәк олмазды. Мараглыдыр ки, дастанын илк јазыја алынма тарихи илә М. Кашгарлынын сөзү ејни вахта (XI әсрин 70-ҹи илләринә) тәсадүф едир.

Мин үч јүз ил әввәл бу камилликдә дуран «Гур'ан» дилинин сәвијјәсинә чатан түркҹәмизин күҹүндән бу күн киминсә инкилисҹәјә, русҹаја вә ја башга бир дилә үстүнлүк вермәјә һаггы јохдур.

Scanned with ACE Scanner

ЕЛИМИЗИН СӨЗ ГАЛАСЫ, ДИЛИМИЗИН ГЫЗ ГАЛАСЫ

Асиф ҺАЧЫЈЕВ,

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин апарычы елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны дилимизин улулуғу, көзәллији шәрәфинә гојулмуш мөһтәшәм бир галаны хатырладыр. Јашы билинмәз заман ахарында сеһрли бир гатла өртүлмүш бу галанын сөз һөркүсү аста-аста тәмизләнәрәк өз илкин формасыны алмагдадыр. Лакин бу «һөркүнүн» елә сөз вә ифадәләри вардыр ки, илк бахышда таныш, анлашыглы көрүнсә дә, сиррини һәлә дә мүасир охучудан кизләмәкдәдир Бу сирли, мүәммалы сөзләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

1) **Сағыш күнү.**

«Китаб»ын мүгәддимәсиндә «Сағыш күнүндә ајна көркли...» (Китаби-Дәдә Горгуд. Тәртибчиләр: Ф. Зејналов вә С. Әлизадә. Бакы, Јазычы, 1988, сәһ. 32.) чүмләсинин тәркибиндә ишләнмиш бу ифадә горгудшүнаслыгда мүхтәлиф чүр јозулмушдур. Арашдырмалар көстәрир ки, дастанын әксәр наширләри архаик «сағыш» сөзүнүн түрк дили лүғәтләриндә кетмиш «һесаб, сајмаг» мә'наларына истинад едәрәк өз мүлаһизәләрини ирәли сүрмүшләр. Белә ки, академик В. В. Бартолдун «В счете дней пятнице слава» (Деде Коркут. Баку, 1950, стр. 12) тәрчүмәсиндән, Ф. Зејналов вә С. Әлизадәнин исә «Сајылан күнләрдән чүмә көзәлдир» (сәһ. 131) чевирмәсиндән ајдын олур ки, наширләр һәмин сөзүн «сај, сајмаг» мә'наларына сөјкәнмишләр. «Сағыш» архаизминин М. Еркин тәрәфиндән «һесаб күнү, гијамәт күнү» (Деде Коркут китабы, II, Анкара, 1963, сәһ. 255), һ. Арасль тәрәфиндән «мәһшәр күнү» (Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1978, сәһ. 16) кими шәрһиндән белә мә'лум олур ки, онлар һәмин сөзүн «һесаб» чаларынын «һагг-һесаб» бирләшмәсиндә ифадә етдији мә'насыны әсас көтүрмүшдүр. Бу исә ону көстәрир ки, әкәр лүғәтләрдә түрк мәншәли «сај, сајмаг» вә әрәб мәншәли «һесаб» сөзләри «сағыш» архаизминин синоним гарышығы кими верилмишсә, дастан наширләри бу мә'налары бир-бириндән фәргләндирәрәк јозмушлар. Сөјләмин дејилмә мәгсәди вә мәзмун контексти исә көстәрир ки, бу ифадә тамамилә башга бир мә'нада ишләнмишдир.

Дәдә Горгудун дилиндән ислам дининин мүгәддәс сајдығы бүтүн варлыглара — Танрыја, «дин сәрвәри» Мәһәммәдә, онун садиг силаһдашы Әбубәкрә, «шаһи-мәрдан» Әлијә, онун шәһид өвладларына, Танры елми Гур'ана, мүгәддәс Мәккәјә вә с. алгыш руһунда дејилмиш сөјләмин «сағыш күниндә ајна көркли» чүмләсиндә, әслиндә чүмә күнүнүн дини функсијасы габардылараг нәзәрә чарпдырылмышдыр. Мә'лумдур ки, бүтүн мүсәлман дүнјасы мәһз чүмә күнү (јәһудиләрдә шәнбә, христианларда базар күнү олдуғу кими) ишдән-күчдән ајрылараг дини ајинләри елликлә ичра едир вә онун маһијјәтини дәриндән дәрк етмәјә чалышыр. Архаик «сағыш» сөзү дә мәһз һәмин просеси үмумиләшдирәрәк вермәјә хидмәт едир. «Фикир, дүшүнчә, хатирә» мә'насында ишләнмиш бу сөз гәдим лүғәтләрдә өз әксини тапмаса да, бә'зи мүасир түрк дилләриндә јашамагдадыр (Радлов лүғәти, IV чилд, I һиссә, С.—II б., 1911, сәһ. 270). Етиможожи бахымдан бу сөз ики һиссәдән — «сағ-» фе'л көкүндән вә «-ыш» ад дүзәлдән шәкилчидән ибарәтдир. Тәдгигат көстәрир ки, «сағ-» фе'л көкү омоним сөз кими чыхыш едәрәк: 1) сајмаг; 2) кәдәрләнмәк; 3) фикирләшмәк, дүшүнмәк мә'наларыны билдирир. Биринчи мә'на «сајыш» фонетик вариантында мүасир дилимиздә инди ишләнсә дә, икинчи вә үчүнчү мә'налар јалныз јазылы абидәләрин дилиндә аддабудда көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, «Дүшмәнин күни сағышлу олсун» («Оғузнамә. Бакы, 1987, сәһ. 101) гәдим оғуз мәсәлиндә «сағышлу» сөзү (-лу сифәт дүзәлдән шәкилчидир) мәһз «гәмли, кәдәрли» мә'насында ишләнәрәк «дүшмәнин күнү кәдәрли олсун» гәрғышыны ифадә едир. Һаггында данышдығымыз «сағыш» архаизминин мәншәјиндә дуран «сағ(маг)» фе'ли исә «дүшүнмәк, фикирләшмәк» мә'налы «сағынмаг» (-ын гајыдыш нөв шәкилчисидир) фе'линин тәркибиндә Орхон-Јенисеј абидәләриндән үзүбәри әксәр түрк дилләриндә раст кәлинир. Һәмин фе'л бөјүк Фүзулинин дилиндә дә ишләнир. Мәсәлән:

Шүа-чөвһәри-тиғиндән
умма рәһим, еј дил,
Сағынма су верә, еј тәним,
ол сәраб сана.

Вә јахуд

Пејканлары илә долудур
чешми-пүрабым,
Еј бәһр, сағынма, сәнин
анчаг һүнәрин вар.

Мараглы чәһәт бурасындадыр ки, һәмин архаик фе'л «сај» фонетик вариантында мүасир дилимиздә «Сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр» (Сән фикирләшдијини фикирләш, көр фәләк нә фикирләшир) дејиминин тәркибиндә күнүмүзәчән јашамагдадыр. Гәдим түрк дилиндәки фе'л-ад синкретизми һадисәсинә мүвафиг олараг, «сағ» сөзүнүн һәм дә «ағыл, дүшүнчә» мә'насында ишләнмәси (мәсәлән, «Сәндә сағ јог, јә'ни «сәндә ағыл јох» — М. Кашгари, Дивани-лүғәт-ит түрк, III чилд, Анкара, 1986, сәһ. 153) бу сөз көкүнүн даһа фәал олдуғуну сүбут едир. Дикәр тәрәфдән, бу фе'л көкүндән дүзәлмиш «фикир, дүшүнчә, ағыл» мә'налы «сағынч» сөзүнүн (сағ, -ын, -ч; мүгајисә ет: севинч, сев-ин-ч) «Китаб»ын дилиндә «Сағлыгла сағынчын, дөвләтин һәг артурсын» (сәһ. 41) алгышынын тәркибиндә ишләнмәси һәмин фикри даһа да гүввәтләндирир. Беләликлә, бүтүн бу фактлар көстәрир ки, «зикр, хатирә, дүшүнчә күнү» кими јозулмасы даһа дүзкүн һесаб етдијимиз «сағыш күнү» бирләшмәси дастанын дилинә тәсадүфи дүшмәмишдир вә о, дилимизин гәдим тарихинин «дашлашмыш» галығыдыр.

2) **Чаја чалымлу.**

Бу ифадә «Китаб»ын дилиндә Јекнәки характеризә едән бир әламәт кими ишләдилмишдир. Ф. Зејналов вә С. Әлизадәнин нәшриндә һәмин ифадә «чаја чалмалу» шәклиндә охунмуш вә бунун сәбәби белә изаһ едилмишдир: «Бизчә, Дрезденда биринчи сөздә нөгтәнин бири гојулмамышдыр, она көрә дә «чапа (јахуд «чәпә») сөзү көстәрдијимиз шәкилдә охунур. Мүасир Азәрбајчан дилиндә «чалын чарпаз» («чарпаз») гоша сөзү ишләнмәкдәдир. Беләликлә, тәсвир олунан адам өз чалмасыны чәпинә бағламағы адәт етмиш кими тәгдим едилир» (сәһ. 274). һ. Арасль бу ифадәни «чаја чалымлы» кими охујараг 8-чи синифләр үчүн «Әдәбијјат мүнтәхабаты»нда «чапар чалмалы» кими ачыглајыр (Бакы, 1985, сәһ. 62). Әкәр һәмин ифадә һәм Јекрәкә, һәм дә Бејрәјә мүхсус әламәт кими тәкрарланмасајды, илк охунуш вә ачымла разылашмаг оларды. Лакин М. Еркин, О. Ш. Көкјај кими танынмыш наширләрин дә гәбул етдији сонракы охунуш формасы көстәрир ки, бу мә'на јозуму дәгигләшмәјә мөһтачдыр. Мәтндән ајдын олур ки, истәр Јекнәк, истәрсә дә Бејрәк һәлә кәнч јашларындан икидликлә ад чыхармышлар. Бејрәјин илк һүнәрини көстәриб бәзирканлары малы илә бирликдә кафирләрдән гуртаранда, Јекнәкин исә атасыны әсирликдән хилас едәндә чәми он беш јашлары вар иди. Бу јашда белә бир гәһрәманлыг көстәрмәк исә һәр јенијетмәјә насиб олмур. Һәм Бејрәјә, һәм дә Јекнәкә шамил едилән бу ифадә мәһз онларын гәһрәман характерини әкс етдирир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ифадәни тәркибчә тәһлил едәк. Нисбәтән анлашыглы «чалымлу» сөзү етимоложи бахымдан «Китаб»да тез-тез ишләдилән «кәлимли», «кедимли», «өлүмлү» сөзләри илә ејни гурулуша малик олуб, «чалмаг» фе'линә -ымлу (-ым ад, -лу сифәт дүзәлдән шәкилчидир) шәкилчисинин артырылмасы илә дүзәлиб. Дилимиздә омоним сөз кими чыхыш едән «чал(маг)» фе'ли бу мәгамда «вур(маг)» мә'насында

Scanned with ACE Scanner

ишләнмишдир. Һәмин мә'нада «чал(маг)» фе'линә дастанда ајрылыгда да раст кәлинир. Мәсәлән:

Гара полад уз гылынчы чалмајынча гырым дөнмәз (сәһ. 31).

Чал гылынчын, агам Газан, јетдим! — деди (сәһ. 49).

Газан бәк әлин әлинә чалды, гасгас күлди (сәһ. 69) вә с.

«Чалмаг» фе'линин һәмин мә'насы инди дә ишләнмәкдәдир. Мәсәлән, Ашыг Әләскәрин:

«Һәрчајынын кәлләсиндән
чал инди,
Чал чәнкәлин, чәк чнјәрин
чата-чат».

— бејтиндә вә «чалыб-чапмаг», «чалыб-чатмаг» фе'лләринин тәркибиндә һәмин мә'на үздәдир.

«Чаја» сөзүнә кәлинчә, бу сөз «вурмаг» мә'насында ишләнән «чал(маг)», «чат(маг)», «чах(маг)» фе'лләринин тәркибиндә дуран архаик «ча» (-л, -т, -х фе'лдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләрдир) вә ја фе'ли бағлама шәкилчисиндән ибарәтдир. Бу архаик фе'л көкүнә пешәси «вурмаг, чалмаг» олан әгрәбә верилән гәдим түрк «чајан» (ча-јан, мүгајисә ет: тоған, сичан) сөзүндә дә раст кәлинир. Демәли, јахын мә'налы сөзләр әсасында дүзәлмиш «чаја чалымлу» ифадәси «чалыб-чатан», «чалыб-чапан» мә'наларыны билдирир. «Чаја багса» ифадәси исә дастанын дилиндә кетмиш «гыја бахмаг» грамматик формаларына ујғунлашдырылараг верилмишдир. Мәсәлән:

Гыја тикүбән Бајбәрә бәкин јүзинә багды (сәһ. 52).

Гырг бин әр јағы көрдүмсә, гыја багдым (сәһ. 117) вә с.

Әкәр «гыја бахмаг» ифадәси «көзләрини гыјыб бахмаг» демәкдирсә, «чаја бахмаг» ифадәси «гашларыны чатыб бахмаг» демәкдир. Беләликлә, «чаја чалымлу» ифадәси «чалыб-чатан», јә'ни «дәли-долу», «чаја багса чалымлу» ифадәси исә «гашларыны чатыб багса вуруб-кәсән, јахуд зәһмли» мә'наларыны верир ки, дастанчы озан бу ифадәләрлә Бејрәк вә Јекнәкин әсас чизкиләрини үмумиләшдирмәјә чалышмышдыр

3) **Гом гомламым гома јурдым** (сәһ. 44).

«Газан ханын евинин јағмаланмасы боју»ндан кәтүрүлмүш бу сөјләм парчасы мүбаһисәли охунуша вә чәтин мә'на ачымына малик ифадәләрдәндир. М. Еркин ону «Кавум кабите менүм кума јурдум». О. Ш. Көкјај. «Кавум кабиле бенүм кама јурдум», Һ. Араслы. «Гум гумламајым гума јурдум», Ф. Зејналов вә С. Әлизадә исә јухарыдакы вариантда охумушлар. Түрк алимләри илк үч сөзү әрәб мәншәли һесаб едәрәк «гоһум гәбиләли мәним ортаг јурдум» кими ачыгламышлар (Т. Текин. Деде Коркут һекајелеринде бази дүзелтмелер. Түрк дили арашдырмалары јыллығы. Беллетен, 1982—1983, Анкара, 1986, сәһ. 148). Һ. Араслынын ифадәнин мә'на ачымы илә бағлы мөвгеји там ајдын дејил. Алимин М. Тәһмасиблә бирка дастанын Бартолд тәрчүмәсинә вердикләри шәрһдән белә ајдын олур ки, бу ифадә онлар үчүн анлашылмаз галмышдыр. Сонралар орта мәктәб үчүн мүасирләшдирдији вариантда ону «гум гумламајым, көзәл јурдум» кими чевирмәси белә көркәмли тәдгигатчынын һансы дил фактына истинад етдијини там үзә чыхармыр. В. В. Бартолдун «хот тебя не засыпал песок, ты покинуто, мое жилище» тәрчүмәсиндән исә белә чыхыр ки, алим биринчи сөзү «гум», икинчи сөзү «гумламаг» фе'линин инкар формасында, үчүнчү сөзү исә «тәрк едилмиш, бошалдылмыш» мә'наларында дәрк етмишдир. Илк ики сөзүн охунушу вә ачымы нә гәдәр примитив көрүнсә дә, сонракы мә'на ачымы диггәтә лајигдир. Лакин бу мә'на јозуму түрк дилләриндән һеч бир лексик фактла тәсдигләнмир.

Ф. Зејналов вә С. Әлизадә охунушу дикәр нәшрләрдән көклү шәкилдә фәргләнсә дә, «гоһум-гәбиләли, комам-јурдум» јозумундан ајдын олур ки, онлар да илк ики сөзү әрәб мәншәли һесаб етмишләр.

Горгудшүнаслыгда һәмин мисранын фәргли бир мә'на ачымы да мөвчуддур. Һ. Араслы охунушуну әсас кәтүрән профессор П. Хәлилов «Гәдим түрк сөзлүјү»ндә верилмиш «гума ур» ифадәсинин «күчлү һәјәчанла вурушмаг» мә'насына истинад едәрәк јазыр: «Газан бәјин монологунун биринчи мисрасынын әввәлинә «нечә» сөзү артырмагла мисраны белә јозмаг олар:

1. Нечә гәзәбләнмәјим, нечә һәјәчанланмајым, јурдум. 2. Нечә бәрк һәјәчанланмајым, јурдум. (П. Хәлилов. «Китаби-Дәдә Горгуд» — Интибаһ абидәси. Бакы, «Кәнчлик, 1993, сәһ. 163).

Бүтүн бу зиддијјәтли фикирләрә бахмајараг, тәдгигат көстәрир ки, «Китаб»ын мәзмун контекстинин инчәликлә изләнмәси һәмин ифадәнин дилимизин грамматик гурулушу илә әсасландырылмыш охунушуну ачмаға имкан јарадыр. Одур ки, Ф. Зејналов — С. Әлизадә охунушунун бу тәләбләрә там чаваб вердијини әсас кәтүрәрәк сөјләми бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирәк:

Гом гомламым гома јурдым!
Гуланла сығын-кејикә гоншы
јурдым!
Сәни јағы нерәдән дарымыш,
көзәл јурдым!
Ағ бан евим дикилиндә јурды
галмыш,
Гарычыг анам олурунда јери
галмыш,
Оғлым Уруз ох атанда пута
галмыш,
Оғуз бәкләри ат чапанда мејдан
галмыш.
Гара мудбаг дикилиндә очаг
галмыш...
(сәһ. 44).

Тәһлил көстәрир ки, Газанын јағы тәрәфиндән чапылыб-таланмыш јурдуна јана-јана сөјләдији бу ше'р парчасы ики һиссәдән ибарәтдир: биринчи үч мисра јурдун үмуми мәнзәрәсини, сонракы мисралар исә таланмыш, дағыдылмыш јурд јерини чанландырыр. Бурада «јурд» сөзү «јашајыш јери» мә'насыны ифадә едир. Бәс оғузларын јашајыш јери — евләри нечә иди? Бојларда бу дәгиг тәсвир олунур. Мәсәлән:

«Бир күн... Салур Газан јериндән турмушди. Тогсан башлу бан евләрин гара јерин үзәринә дикдирмишди» (сәһ. 42).

«Бир күн Гам Ган оғлы хан Бајандыр јериндән турмышды. Шами күнлики јер јүзүнә дикдирмишди. Ала сајваны көк јүзүнә ашанмышды. Бир јердә ипәк халичәси дөшәнмишди» (сәһ. 34).

Оғуз һәјат тәрзи, мәишәтини әкс етдирән бу фрагментләр көстәрир ки, онлар јајда јајлаға, гышда гышлаға көчдүкләри үчүн даими ев тикмирдиләр. Евләри, јурдлары алачыг кими гурулуб-сөкүлүр. Она көрә дә «отаг, чадыр» адланан бу јурдлардан лазыми мәгамда каһ гырхы, каһ да дохсаны гурула билир. Сөјләнилән мисранын мә'на ачымы да «јурдун» мәһз бу әламәти илә бағлыдыр.

Чанлы халг дилиндә «гом-гом» ифадәси инди дә ишләнмәкдәдир. «Топа-топа, дәстә-дәстә» мә'насыны верән бу кәлмә әксәр һалларда гарышга јуваларыны характеризә етмәк үчүн сөјләнилир. Марагдыдыр ки, гарышгаја гәдим түрк јазылы әбидәләринин бириндә «комурсғак» да дејилир (Ә. Рәчәбов, Ј. Мәммәдов. Орхон-Јенисеј абидәләри. Бакы, Јазычы, 1993, сәһ. 193, 367).

Әкәр гарышга ады «гарышмаг» фе'ли илә бағлыдырса, «комурсғак» ады гом јашамагла әлагәдардыр. Бизчә, көстәрилән мисрада «гом гомламым» ифадәси јурдун салынма формасыны әкс етдирир. Бојларын дилиндә тез-тез раст кәлинән «әв авламаг», «гуш гушламаг», «дин динләмәк», «сој сојламаг» вә с. ифадәләрин грамматик гурулушуна мүвафиг олараг «гом-гомламым» бирләшмәсинин ишләнилмәси тәбии көрүнүр. Бу исә «гомламым» сөзүнүн етимоложи чәһәтдән асанлыгла изаһ едилмәсинә имкан јарадыр: гом-ла-м-ым; -ла фе'л дүзәлдән, -м ад дүзәлдән («сөјләм», «сојлам» вә «јәјләм» сөзләриндә олдуғу кими) -ым исә мәнсубијјәт шәкилчисидир. Ифадәнин мә'насы топ топланмыш, контекстдә исә «гом-гом, јә'ни чадыр-чадыр салынмыш» кими баша дүшүлә биләр. «Гома» сөзүнүн ачымы даһа садәдир. Јухарыдакы фактлардан көрүндүјү кими, оғузлар «јурдларыны» торпаг үзәринә асанлыгла дикиб, санчыб гура билирләр. Бу исә онун «гојма јурд, гурма јурд» адланмасына сәбәб олмушдур. «Гома» сөзүнүн османлы түркчәсиндә «гојулма», «гурулма», «басдырылма» мә'наларыны ифадә етдији Радловун лүғәтиндә дә гејд олунмушдур. «Гој» фе'ли «го» фонетик вариантында һәм Орхон-Јенисеј аби-

Scanned with ACE Scanner

дәләриндә, һәм дә өз јазылы абидәләримиздә кениш ишләдилир. Бу фонетик вариант «Китаб»ын дилиндә дә тез-тез истифадә олунур. Мәсәлән:

Дәдә Ґоргуд кәлсүн, бу оғлана ад гоєун (сәһ. 36).

Гомағым јох гырх намәрдә (сәһ. 41).

Чобан шәһид олан гардашларын һәгинә годы (сәһ. 44).

Го әтиндән чәксинләр... (сәһ. 47) вә с.

Бојларын дилиндә раст кәлинән «чатма гаш», «гыјма көз», «толма бешик», «боғма кириш» ифадәләринин формасына мувафиг олараг «гома (-ма ад дүзәлдән шәкилчидир) јурд» бирләшмәсинин ишләнмәси ганунаујғун көрүнүр. Бу исә мисранын **«гом-гом (чадыр-чадыр) салынмыш гојма (гурма) јурдум»** кими јозулмасына шәраит јарадыр.

Фикримизи бунунла битирмәк истәрдик ки, халгымызын мәдәнијјәт тарихиндә өз чәкиси илә јалныз мөһтәшәм Гыз галасы илә мүгајисә едилә биләчәк «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары бир даһа јенидән вәрәгләнәрәк сөз-сөз, чүмлә-чүмлә арашдырылмалыдыр. Әлдә етдијимиз бу вә ја дикәр фактлар көстәрир ки, бу зәнкин сөз хәзинәсинин бир чох инчиләри дәјәринә ујғун һәгиги гијмәтини һәлә алмамышдыр.

ЈЕНИ НӘШРЛӘР

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ИЗАҺЛЫ ЛҮҒӘТИ»

«Чыраг» нәшријјаты филолокија елмләри доктору, профессор Ағамуса Ахундовун редактәси илә үччилдлик «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин икинчи чилдини чап етмишдир. Республика Елмләр Академијасы Нәсими адына Дилчилик Институтунун әмәкдашлары тәрәфиндән һазырланмыш бу чилддә әлифба сырасы илә «И»-дән «Р»-ә гәдәр олан һәрфләрлә башлајан 14 минә јахын сөз вә 3 минә јахын ифадә вардыр. Лүғәтдә сөзләрин мә'налары, мә'на инчәликләри, хүсусән сон илләрдә дилимизә дахил олмуш јени сөзләр вә ифадәләр өз әксини тапмышдыр.

«ХАЛГ ШАИРИ МӘММӘД АРАЗ»

Азәрбајчан поезијасынын көркәмли нүмајәндәләриндән олан халг шаири Мәммәд Араз кешмәкешли вә шәрәфли өмрү, ибрәтамиз вә бәшәри әһәмијјәтә малик јарадычылығы илә шәхсијјәти вәһдәт тәшкил едән бир инсанын һәјатына чанлы нүмунәдир. Бу мүһүм чәһәт танынмыш әдәбијјатшүнас, филолокија елмләри доктору, профессор, әмәкдар елм хадими Иса Һәбиббәјлинин диггәтини чәлб етдијиндәндир ки, о, «Халг шаири Мәммәд Араз» адлы албом-монографија һазырлајараг «Азәрбајчан» нәшријјатында чап етдирмишдир. Елми редактору әмәкдар елм хадими, филолокија елмләри доктору: профессор Јашар Гарајев вә спонсору һәбиббәјли гардашлары олан һәмин әсәр шаиримиз Мәммәд Аразын бир сәнәткар кими кечдији инкишаф јолундан бәһс едир, онун халг һәјаты вә әдәби просеслә гырылмаз әлагәләрини, јашајыб-јаратдығы әдәби-ичтимаи мүһити әкс етдирир.

МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИНИН «ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН» ПОЕМАСЫНЫН ТӘДРИСИ

Билал МУРАДОВ,
Н. Туси адына АПУ-нун досенти.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын индики дөврдә мәктәбдә тәдрисинин әһәмијјәти даһа да артыр. Чүнки сон илләрин ичтимаи-сијаси гарышыглығы илә әлагәдар олараг мә'нәви дәјәрләримиз итмәјә башлајыр, кәнчләрин мә'нәвијјатында чылызлашма, бајағылашма мүшаһидә едилир. «Лејли вә Мәчнун» әсәри бунун гаршысыны алмаг үчү тә'сирли васитәләрдән биридир. Бу поема мә'нәви сафлыг, сәдагәт вә мә'сумлуг, һәја вә исмәт тәлгин едир. Бурадан дәрин севки-мәһәббәтин, валидејн мүнасибәтләринин, мәрдлик вә икидлијин көзәл нүмунәләрини әхз етмәк мүмкүндүр. Бу әсәр һәм дә бәдии дујғуларын инкишафына тәкан верир, сөзә һәссас мүнасибәт тәрбијә едир.

«Лејли вә Мәчнун» поемасыны бир сыра бахымлардан өјрәнмәк олар. Бурада севки-мәһәббәт, фәлсәфи фикирләр, ичтимаи-сијаси мәсәләләр, етнографик чәһәтләр вә с. вардыр. Бу әсәри философлардан тутмуш ади охучуја гәдәр һамы охујуб фајдалана биләр, орада һамы үчүн материал вардыр. Ону һәртәрәфли вә дәриндән өјрәнмәк исә һәр адәмын иши дејилдир. Буна көрә дә орта мәктәбдә М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәринин тәдрисиндән данышаркән онун мәһз һансы чәһәтләринин өјрәниләчәјини, һансы мәсәләләрә даһа чох диггәт јетириләчәјини мүәјјәнләшдирмәк, дәгигләшдирмәк лазымдыр. Шүбһәсиз ки, бу заман әсәрин маһијјәтини тәшкил едән, һабелә кәнчләр үчүн әһәмијјәтли вә вачиб олан чәһәтләр нәзәрә алынмалыдыр. Фикримизчә, орта мәктәбдә поеманын ашағыдакы чәһәтләринин өјрәнилмәсинә үстүнлүк верилмәлидир:

1. Саф, һәгиги мәһәббәтин ифадәси.
2. Валидејн-өвлад мүнасибәтләри.
3. Әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри.

Бу да мә'лумдур ки, совет дөврүндә әсәрин әсасыны тәшкил едән бу мәсәләләрә дејил, бунлар үчүн фон тәшкил едән ичтимаи-сијаси мәсәләләрин өјрәнилмәсинә үстүнлүк верилирди. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мәктәбләрдә поеманын өјрәнилмәсинә, онун мәтни үзәриндә иш апарылмасына кифајәт гәдәр диггәт јетирилмирди вә инди дә беләдир. Бунун әвәзинә поема һаггында дејилән фикирләрин өјрәнилмәсинә, әдәбијјат дәрслијиндәки тәһлилләрин мәнимсәнилмәсинә үстүнлүк верилирди вә инди дә беләдир. Һалбуки әсәри, хүсусилә «Лејли вә Мәчнун» кими мисилсиз сәнәт нүмунәсини гаврајыб дәрк етмәк, орадакы фајдалы фикирләри мәнимсәмәк үчүн мүтләг бәдии мәтн үзәриндә чидди иш апарылмалы, орадакы бәдии көзәлликләр шәрһ олунуб мәнимсәнилмәлидир.

Һазырда гүввәдә олан програмда әсасән М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» IX синифдә тәдрис олунур. Програмда шаирин һәјат вә јарадычылығынын, «Усандырды...» гәзәлинин, «Падишаһи-мүлк...» гит'әсинин вә «Лејли вә Мәчнун» поемасынын өјрәдилмәсинә 14 саат ајрылмышдыр. Бунун сәккиз саатыны «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдрисинә ајырмаг мүмкүндүр. Һәмин дәрсләр елә тәшкил едилмәлидир ки, әсәр бүтөвлүкдә әһатә олунмагла бәрабәр, поеманын әсас мотивләрини, шакирдләр үчүн даһа чох әһәмијјәтли вә мараглы олан чәһәтләри әкс етдирән парчалар үзәриндә иш

Scanned with ACE Scanner

апарылсын. Бу бахымдан, дәрсләри ашағыдакы кими планлашдырмаг олар:

I дәрс: М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы һаггында үмуми мә'луматлар. «Мәһәббәт нәгшинин нишаны вә меһнәт диванынын дибачәси» парчасы үзәриндә иш.

II дәрс: «Анасынын Лејлини данламасы вә вүсал баһарынын хәзан олмасы» парчасы үзәриндә иш.

III дәрс: «Мәчнунун атасынын Лејлијә елчи кетмәси вә Лејлинин атасынын Мәчнундан бизарлығы» парчасы үзәриндә иш.

IV дәрс: «Нофәлин икинчи дәфә мүһарибә едиб галиб кәлмәси вә әһд-вәфасына јаланчы чыхмасы» парчасы үзәриндә иш.

V дәрс: «Атасынын өлүмүндән Мәчнунун хәбәр тутмасы вә гәбринин үстүнә кетмәси» парчасы үзәриндә иш.

VI дәрс: «Мәчнунун Лејлијә е'тинасызлығы вә там сафлығыны исбат етмәси» парчасы үзәриндә иш.

VII дәрс: Әсәрин тәһлили, Мәчнун вә Лејли сурәтләри.

VIII дәрс: Әсәрин тәһлили. Лејлинин анасы, Мәчнунун атасы, Нофәл сурәтләри. Әсәрдәки сәнәткарлыг.

Биринчи дәрс: Илк нөвбәдә әсәрин јаранма тарихи вә мөвзусу һаггында мә'лумат верилмәлидир.

Мүәллим кириш сөзүндә гејд едир ки, ики кәнчин мәһәббәти, һәм дә чох заман накам мәһәббәти дүнја әдәбијјатынын шаһ мөвзуларындандыр. Та гәдим заманлардан башлајараг бу мөвзуда һәм шифаһи, һәм дә јазылы әдәбијјатда чохлу әсәрләр јаранмышдыр. Шәрг әдәбијјатында Јусиф вә Зүлејха, Хосров вә Ширин, Лејли вә Мәчнун арасындакы мәһәббәт белә мөвзулардандыр. Бунларын һәр биринә даир онларча әсәр јазылмышдыр.

Тарихи мәнбәләрә көрә, једдинчи әсрдә Әрәбистанда Мәчнун адлы бир нәфәр јашамыш вә онун накам мәһәббәти дилләрә дүшмүшдүр. Һәмин дөврдән шифаһи әдәбијјатда бу мәһәббәтә даир рәвајәтләр јајылмышдыр. Һәмин мөвзуну илк дәфә јазылы әдәбијјатда гәләмә алан Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви олмушдур. Низамидән сонра бу мөвзу јазылы әдәбијјатда кениш јајылмыш вә әрәб, фарс, түрк дилләриндә 200-ә гәдәр әсәр јазылмышдыр. Фарс дилиндә јазылан әсәрләр арасында Низаминин, түрк дилиндә јазылан әсәрләр арасында Фүзулинин әсәри өз мәзмуну вә бәдии дәјәринә көрә биринчи јери тутур.

М. Фүзули бу поеманы өмрүнүн долғун чағында, 43 јашында јазмышдыр. Әсәр 1537-чи илдә тамамланмышдыр. Поеманын јазылма сәбәбини шаир әсәрин өзүндә изаһ едир. «Китабын јазылма сәбәби» адлы һиссәдә јазыр ки, мән Рум, јә'ни түрк шаирләри илә јолдаш вә дилбир идим. Бир күн онлар мәнә дедиләр ки, Лејли вә Мәчнун һаггында фарс дилиндә чохлу әсәр вар, лакин түрк дилиндә белә әсәр јазылмамышдыр. Кәл, сән бу мөвзуда бир әсәр јарат. Фүзули һәмин һиссәдә јазыр ки, Низами кими бир устад гәмли мөвзуда әсәр јазмагдан шикајәтләндији һалда, шакирдин һәмин ишә киришмәси зүлм олар. Лакин тәклифи рәдд етмәк олмазды.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы дикәр јазычыларын бу мөвзуда әсәрләриндән фәргләнән, јүксәк бәдии сәвијјәдә јазылмыш бир сәнәт нүмунәсидир. Һәр бир сөз устады бу мөвзунун мүәјјән бир чәһәтинә үстүнлүк вермишдир. Низами гәмли дастан јазмағын чәтинлијиндән бәһс етсә дә онун әсәриндә, өзүнүн јаздығы кими, севинч вә наз, никбинлик вардыр. Низаминин Лејлиси фәалдыр, мүбариздир. Фүзулинин поемасында исә Лејли ачиз вә мүтидир. Бу әсәрдә накам мәһәббәтин дәруни дујғулары ифадә олунур. Бу дастанын әввәли гәм, сону әләмдир. Бу әсәри охујанлар санки дәрд өлкәсинә сәјаһәт едирләр.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын бир мәзијјәти дә ондадыр ки, бурада һәм јазылы, һәм дә шифаһи әдәбијјатын бәдии кејфијјәтләри əкс олунуб. Бурада јазылы әдәбијјатын камил, биткин жанр формалары илә шифаһи әдәбијјатын јүнкүл тәһкијә үслубу бир-бирини тамамлајыр. Поеманын сүжети шифаһи әдәбијјатдакы мәһәббәт дастанларынын сүжетинә чох јахындыр. Мәһәббәт дастанларында олдуғу кими, бурада да әсәрин гәһрәманы нәзир-нијазла доғулур, севкилиләр бир чох әзаб-әзијјәтләрә дүчар олурлар, чох заман онлар өлдүкдән сонра о дүнјада бир-биринә говушурлар...

Дикәр классик поемалардан фәргли олараг бурада шифаһи әдәбијјатдакы дастанларын башланғычында олан устаднамәләрә бәнзәр һиссә — дибачә, јә'ни мүгәддимә вә рүбаиләр вар. Бундан сонра классик поемалардакы ән'әнәјә ујғун олараг, Аллаһа, пејғәмбәрә, заманәнин падшаһы Султан Сүлејмана, сәркәрдә Вејсә, һабелә мүәллифин өзүнүн вәсијјәтинә һәср олунан һиссәләр верилир. Сонра гәһрәманларла бағлы әһвалатлар башланыр вә дастанлара бәнзәр бир формада давам етдирилир. Јә'ни әһвалатлар тәһкијә илә верилир, дастанлардакы гошмалар әвәзинә бу поемада лирик ше'рләр-гәзәлләр, мүрәббиләр вә с. вар.

«Лејли вә Мәчнун» поемасынын јазылмасындан кечән беш јүз илә јахын дөвр әрзиндә јазылы әдәбијјатымызын дилиндә бөјүк дәјишикликләр олмушдур. Әкәр XVI әсрдә әрәб вә фарс сөзләри чох олан бәдии әсәри о дөврүн савадлылары асанлыгла гаврајырдыларса, бу күнүн охучулары ону чәтинликлә баша дүшүр, бә'зи һиссәләри исә һеч баша дүшмүрләр. Буна көрә дә әсәрин мәтнини изаһларла, шәрһләрлә өјрәнмәк лазым кәлир.

Сонра мүәллим дејир ки, биз дәрсләрдә әсәрин ајры-ајры һиссәләринин мәтни үзәриндә ишләјәчәјик. Лакин әсәрин мәтнини бүтүнлүклә бу јолла өјрәнмәјә имкан јохдур. Она көрә дә поеманын әксәр һиссәләринин гыса мәзмунуну өјрәнәчәксиниз.

Букүнкү дәрсдә әсәрин орижиналындан бир парча үзәриндә ишләјәчәјик. Бу, «Мәһәббәт нәгшинин нишаны вә меһнәт диванынын дибачәси» адланыр. Һәмин парча бөјүкдүр вә дили чәтиндир. Буна көрә онун бир һиссәсинин мәзмунуну сизә данышачағам, бир һиссәсини исә изаһлы охусу апарылачагдыр.

Бу парчада Мәчнунун доғулмасындан бәһс едилир. Көстәрилир ки, әрәбләр арасында варлы вә икид бир киши вар иди. О, дәбдәбәли һәјат сүрәрди, вар-дөвләти һамынынкындан чох иди, амма өвлады олмурду. Гәбиләләр чомәрди, көзәл киши чох дуалар етди, нәзир-нијаз верди. Нәһајәт, арзусуна чатды, оғлу олду. Көрпә дүнјаја кәлән кими фәғана башлады. Нитгә кәлиб деди ки, еј дүнјә, билдим ки, сәнин гәмин чохдур, амма һәмдәмин јохдур, кәлдим ки, сәнин гәмининдосту олам. Мәни һәмишә гәмә әсир елә, Еј ешг, дүнјанын гәриби олдум, гәм вадисинин сакини олдум.

Әлбәттә, дүнјаја јеничә кәлән көрпә данышa билмәз. Шаир бу романтик сәһнә илә Гејсин һәјатынын мә'насыны дәрк едән, дәрин дүшүнчәли бир инсан олачағына вә өмрүнүн бәлалы кечәчәјинә ишарә етмишдир.

Шаир бу парчада ата-өвлад мүнасибәтинә дә тохунур вә јазыр ки, бәшәрин вә инсанларын јашамасы, низамы јени нәслин јаранмасы илә мүмкүндүр. «Хош о адамын һалына ки, өвладдан хошбәхт ола... Вај о күндән ки, оғул сәфиһин вә ловғанын бири ола, ата-анасы ондан безар ола».

Инди кәлин, һәмин парчанын керисини охујуб изаһ едәк. Әввәлчә орадакы чәтин сөзләрин лүғәтини јазын.

Әгвам — тајфалар, гәбиләләр.

Гәбаил — гәбиләләр.

Новрәс — көрпә.

Ә'заз — әзизләмәк.

Әсбаби-кәмали-тәрбијәт — тәрбијә-камал васитәләри.

Хошнуд — хошһал.

Ә'за — бәдән.

Әфкар — фикирләр.

Пејкан — охун учундакы дәмир, кирпик.

Фириб — алдатма, һијлә.

Пәривәш — күлүзлү.

Мүшәввәш — тәшвишли, изтираблы.

Хүррәм — шад, шән.

Хәндан — күләр, ачылмыш күл.

Кирјан — ағлајан.

Чү — инди, кими, тәк.

Маһ — ај.

Әнис — јахын адам, һәмрә'ј, јолдаш.

Мө'тад — адәт едилмиш, вәрдиш едилмиш.

Scanned with ACE Scanner

Үлфәт — достлуг, үјушма, јекдиллик.
Ашүфтеји-рузкар—һәјәчанлы күн
Хуршид — Күнәш.
Тәрбијәти-әдибү — мүрәбинин тәрбијәси.
Әсәри-тәмам — тамам тә'сир.
Бәдри-камил — камил ај, он дөрд кечәлик ај.
Сун — сүздү.
Дами-ешг — ешг тәләси.
Пабәст — әлагәдар.

Мүәллим мәтни бејт-бејт охујуб мә'насыны изаһ етдикдән сонра һәмин парчанын садәләшдирилмиш вариантны шакирдләрин фәал иштиракы илә һазырланыр:

Чамаат, гәбилә шад олду,
Көрпәјә Гејс ады гојдулар.
Дајә көрпәни чандан әзизләјирди,
Онун үчүн тәрбијә-камал
васитәләри дүзәлдирди.
Лакин о һәмишә налә чәкирди,
Бу вәзијјәтиндән хошһал дејилди.
Әли илә бәдәнини дидиб,
Даим налә, зар едәрди.
Сүд ичсәјди, елә бил ган ичирди,
Әмчәк онун көзүнә охун учундакы
дәмир кими көрүнәрди.
Дилә тутмагла сакитләшмәзди,
Алдатмалара инанмазды.
Дәрдинә әлач етмәк үчүн,
Бир күн ону дајә кәздирирди.
Бир евдә пәри кими көзәл
О көрпәни тәшвишли көрүб
Рәһм еләди, бир анлыг гучағына
алды.
Көрпә ону көрүнчә шад олду.
Чөһрәсинә бахыб дајанды,
Фәрјад вә фәғаныны унутду.
Гучағында галдыгча күлүмсүндү,
Гучағындан дүшәндә ағлады.
Дајә инди ишин маһијјәтини билди,
Бу ај үзлү гызы она һәмдәм еләди.
Бу да она иснишди,
Нә дајәсини јадына салды,
нә дә анасыны.
Чүнки затында мәһәббәт вар иди,
Мәһбубу көрән кими она јовушду.
Ешг иди ки, онун һүснүнә чатды.
Гафил ушаг һүснү нә билирди,
һал әһлинә бу һал мә'лум иди ки,
Бу тимсал ешг әһвалатыдыр.
Әлбәттә, ешг бу көрпәни ағлар
гојар,
Ешг онун һалыны пәришан едәр.
Мүрәббинин вә дајәнин тәрбијәси
О аја тамам тә'сир көстәрди.
О ај күндән-күнә камала чатыб
Бәдрләнмиш ај кими олду.
Зәманә вәфа мејиндән
һәр дөврдә она бир чам сүздү.
Ахырда ону тамам сәрмәст еләди,
Тәдричән ајағыны ешг тәләсинә
бағлады.

Биринчи дәрс саатында өјрәниләнләри ашағыдакы суалларла мөһкәмләндириб јекунлашдырмаг олар.

— «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мөвзусу һарадан көтүрүлмүшдүр?

— Әсәр һансы илдә јазылмышдыр?

— Әсәрин јазылма сәбәбини ким хатырладар?

— Әсәрин гурулушу барәдә нә өјрәндиниз?

— Поемада шифаһи әдәбијјатын һансы хүсусијјәтләрини көрмәк олар?

— Бу күн сиз поеманын һансы парчасыны өјрәндиниз?

— Гејсин атасы нә чүр адам иди?

— Гејс доғулдугда дүнјаја мүрачиәтлә нә дејир?

— Нечә олур ки, Гејс ағламағыны кәсир?

— Онун ағламағынын сәбәби нә имиш?

АГИЛЛӘР ДЕЈИБ КИ...

Вәтәнин гәдрини о кәсләр биләр ки, Вәтән илә онун руһән рабитәси олсун, вәтән илә бир јердә ағласын, бир јердә күлсүн.

Н. НӘРИМАНОВ.

Вәтән уғрунда өлмәк шәрәфдир.

һОРАТСИ.

Халг ганун јолунда, өз евинин дивары уғрунда вурушдуғу кими вурушмалыдыр.

һЕРАКЛИТ.

Јүнкүлчә тәһриф олунмуш һәгигәт ән тәһлүкәли јаландыр.

ЛИХТЕНБЕРГ.

СИНТАКТИК ТӘҺЛИЛДӘ БӘ'ЗИ МӘГАМЛАР

Акиф МӘММӘДОВ,

педагожи елмләр намизәди.

Синтактик тәһлил орта мәктәбдә тә'лим пријомлары ичәрисиндә хүсуси јери олан васитәләрдәндир. Истәр өјрәниләнләрин тәкрары ве дәриндән мәнимсәдилмәси, истәрсә дә нәзәри биликләрин практикаја тәтбиги бахымындан лингвистик тәһлилин бу нөвү мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Синтактик тәһлил кениш анлајышдыр. Бура чүмлә илә бағлы өјрәниләнләрин һамысы — чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә, гурулуша көрә, баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин иштиракына көрә нөвләрин мүәјјәнләшдирилмәси илә бәрабәр, чүмлә үзвләринин тәһлили дә дахилдир. Биз мәгаләдә чүмлә үзвләринә көрә тәһлилин бә'зи мәгамларына тохунмағы гәрара алмышыг. Елә мәгамлара ки, орта мәктәб практикасында мүбаһисә вә долашыглыға сәбәб олур вә мүәллимләр мүвафиг суалларла тез-тез редаксијаја вә ја бирбаша мәгалә мүәллифинә мүрачиәт едирләр.

Шакирд үчүн чәтинлик јарадан мәсәләләрдән бири **мүхтәлиф чүмлә үзвләринә аид гоша суаллылыгдыр.** Мәсәлән, һәм сәбәб, һәм дә мәгсәд зәрфликләри нә үчүн? нијә?, һәм тә'јин, һәм дә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри нечә? нә чүр?, һәм кәмијјәт зәрфлији, һәм дә тә'јин нечә? вә с. суалларына чаваб верир. Бу садалананларын фәргләндирилмәси о гәдәр дә проблем јаратмыр; суалын көмәји илә јаранан долашыглығы чох вахт елә суалла да арадан галдырмаг мүмкүндүр. Белә ки, мәгсәд зәрфликләри нә үчүн? нијә? суалы илә јанашы, нә мәгсәдлә? суалына да чаваб верир ки, сәбәб зәрфлијинә бу суалла мүрачиәт етмәк мүмкүн дејил. (Јахшы һазырлашдығым үчүн (нә үчүн? нијә?) «5» алдым; Охумаг үчүн (нә мәгсәдлә?) кәлдим). Нечә? нә чүр? суалына чаваб верән тә'јин һәм дә һансы? суалына чаваб верир, тәрзи-һәрәкәт зәрфлијинә исә бу суалы вермәк олмаз. (Әһмәд **јахшы** адамдыр. Әхмәд **јахшы** данышды). Әшјаны кәмијјәт, мигдар бахымындан изаһ едән тә'јинлә кәмијјәт зәрфлијинә дә бу аспектдән јанашмаг мүмкүндүр; тә'јинләр һәм нечә?, һәм дә нә гәдәр? суалларына, кәмијјәт зәрфлији исә анчаг нә гәдәр? суалына чаваб верир. Әлбәттә, башга фәргли чәһәтләри (һансы үзвә аид олмаг вә с.) дә өнә чәкмәклә мүәллим мәгсәдә наил ола биләр.

Лакин **тамамлыг вә зәрфлијә** аид бә'зи **гошасуаллылыг** даһа чох чәтинлик јарадыр. Бу чәтинлик һәм дә онунла бағлыдыр ки, фәргли чәһәтләр нә дәрсликдә, нә дә дикәр мүвафиг әдәбијјатларда ајдын шәрһ едилмир. Нә үчүн? суалы һәм васитәли тамамлығын бир формасы, һәм дә сәбәб вә мәгсәд зәрфликләри үчүн ортаг суалдыр. VII—VIII синифләрин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә (Г. Казымов, Ј. Сејидов, 1995) тамамлығын суаллары ичәрисиндә «нә үчүн?» садаланса да, нүмунә верилмәјиб. Сәбәб вә мәгсәд зәрфликләринә аид исә белә чүмләләр мисал кәтирилир: **«Хәстәләндији үчүн** дәрсә кетмәмишди» (сәбәб). **«Јыхылмамаг үчүн** әлини дивара сөјкәди. Биз **вәтәни мүдафиә етмәк үчүн** вурушуруг» (мәгсәд: сәһ. 90). Али мәктәб дәрслијиндә («Мүасир Азәрбајчан дили», IV һиссә, 1972) нә үчүн? суалына чаваб верән тамамлыға аид белә бир нүмунә кәтирилиб: «Сабаһ **гум үчүн** чаја кедәчәкләр» (сәһ. 169). «О, булаға **су кәтирмәјә** кетди» чүмләсиндәки «су кәтирмәјә» — зәрфлик, «Гыз булаға суја кетди» чүмләсиндәки «суја» сөзү исә тамамлыг һесаб едилир. Көрүндүјү кими, һәр ики үзвүн мә'на тутуму ејнидир — һәр икиси мәгсәд билдирир. Лакин «нә үчүн?» суалына чаваб верән (асанлыгла һәр ики чүмләдә «-а» шәкилчисини «үчүн» гошмасы илә әвәз етмәк дә олар: «су үчүн», «су кәтирмәк үчүн») үздә мәгсәдли објект билдирмәк анлајышы күчлү олдугда тамамлыг, сырф сәбәб вә јахуд мәгсәд бил-

Scanned with ACE Scanner

дирдикдә зәрфлик олур. Әлбәттә, бу, мүчәррәд анламдыр, дәрк етмәк шакирд үчүн чох чәтиндир. Белә олдугда шакирдә нисбәтән үздә олан фәрги чатдырмаг вә тәдричән мәсәләнин маһијјәтини баша салмаг мүнасибдир. Мәсәлә орасындадыр ки, **«үчүн» гошмасы бирбаша исимләрә артырылдыгда тамамлыг олур.** Башга мисаллара нәзәр салаг: **Китаб үчүн** кәлмишәм. **Дәрман үчүн** аптекә дахил олду вә с. **«Үчүн» гошмасы мәсдәр вә фе'ли сифәтә, јахуд бу формаларын әмәлә кәтирдикләри тәркибләрә артырылдыгда исә зәрфлик олур.** Мәсәлән: **Кечикдијим үчүн** данладылар. **Галиб кәлмәк үчүн** чидди һазырлашырыг.

Синтактик тәһлилдә шакирдләрин сәһвләриндән бири дә тә'сирлик һалда ишләнән вә «һараны?» суалына чаваб верән, јер зәрфләри вә јер билдирән исимләрлә ифадә олунан үзвләрин јанлыш олараг зәрфлик һесаб едилмәсидир.

Орта мәктәб дәрслијиндә «һараны?» суалы нә тамамлығын, нә дә зәрфлијин суаллары ичәрисиндә верилмир. Шакирдләри «алдадан» чәһәт бу сөзләрин јер анлајышы билдирмәсидир. Лакин јер билдирән исимләр, еләчә дә јер зәрфләри тә'сирлик һалда ишләндикдә онларда објект мә'насы даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Тәсадүфи дејил ки, белә сөзләр тә'сирли фе'лләр әлагәјә кирәндә һөкмән мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнир, објект даһа конкрет олур. Беләликлә, тә'сирлик һалда олан сөз зәрфлик јох, тамамлыг јериндә ишләнир. Шакирдә проблемин конкрет тәрәфини вермәк даһа мүнасибдир: **Зәрфлик һараны? суалына чаваб вермир, белә сөзләр бүтүн лүғәти мә'наларында тамамлыгдыр.** Нүмунәләрә нәзәр салаг: «Сабир **Ирагы, Ираны, Түркүстаны** кәзиб доланыр». «Ким ки, иш үстүндә үрәк әридир, Күлшәнә дөндәрир бомбоз **чөлләри**». «Мүасир Азәрбајчан дили» китабында дә (1972) бу тип тамамлыға белә нүмунә верилиб: «Мән Һиндистаны, Ирагы, Мисири, Әрәбистаны кәздим, сизин кими бир доста раст кәлмәдим» (сәһ. 117).

Орта мәктәб практикасындан мә'лумдур ки, шакирдләр чох вахт мәсәләнин формал, үздә олан тәрәфинә фикир верир, тәдричән маһијјәтә доғру кедирләр. Дәрслик мүәллифләри дә буну нәзәрә алмыш, јери дүшдүкчә охшар анлајышларын фәргләндирилмәсиндә формал тәрәфә үстүнлүк вермишдир. Мәсәлән, «илә» сөзүнүн бағлајычы олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун «вә» илә, «анчаг» сөзүнүн әдат олмасыны тапмаг үчүн «тәкчә» әдаты илә, «үчүн, гәдәр, кими...» типли гошмаларын артырылдығы сөзләрин (гуш кими) јијәлик һалда олдуғунун тәсдиги үчүн онларын шәхс әвәзликләри илә әвәз едилмәси (сәнин үчүн) пријомунун дәрсликдә өз әксини тапмасы бу сәбәбдән ирәли кәлир. Синтактик тәһлил үчүн дә биз бә'зән сәбәбини изаһ етмәдән шакирдә конкрет биликләр веририк: II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри бир мүрәккәб үзв кими, I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин исә биринчи тәрәфи тә'јин, икинчи тәрәфи грамматик функсијасындан асылы олараг мүхтәлиф чүмлә үзвү кими көтүрүлүр вә с. Лакин бә'зи һалларда I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри дә бир үзв кими көтүрүлүр. Һансы һалларда? Дәрсликдә бу суала белә чаваб верилир: «Тәркибиндәки сөзләр мә'нача ајрылмаға имкан вермәдикдә I нөв тә'јини сөз бирләшмәләри бүтөвлүкдә чүмләнин бир үзвү олур» (сәһ. 28). Башга бир мәнбәәдә профессор Ј. Сејидов јазыр: «Бурада (I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин бир үзв кими көтүрүлмәсиндә — **М. А.**) тәрәфләрдәки сөзләрин лексик мә'налары, онларын дахили мүнасибәтләри вә чүмләдәки мөвгеји рол ојнајыр». (Ј. Сејидов. «Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри», 1992, сәһ. 404—405). Бу билик шакирдә нечә мәнимсәдилмәлидир? Бизчә, мәһз бу мәгамда васитәләрдән бири дә синтактик суал олмалыдыр. Белә ки, шакирдин диггәти белә бир мәсәләјә јөнәлдилмәлидир: **биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләринә чүмлә дахилиндә ајры-ајрылыгда суал вермәк мүмкүндүрмү?** Ашағыдакы чүмләләрә нәзәр салаг: 1) **Бу күн** ону елә мәғлуб етмәк истәјирдим ки. 2) Биз **гарлы бир күндә** машынларла ашырыма кәлдик.

Һәр ики нүмунәдә сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфләринә чүмлә дахилиндә суал вермәк мүмкүндүр: һансы күн? вә јахуд нечә күндә? Лакин икинчи тәрәфләрә чүмлә дахилиндә суал вермәк мүмкүн дејил. Она көрә дә һәр ики чүмләдә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләринә бир суал вермәк вә онлары бир үзв кими көтүрмәк даһа мүнасибдир: нә вахт?, заман зәрфлији.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри бирликдә чох вахт зәрфлик јериндә ишләнир. Мәсәлән:

а) **Заман зәрфлији кими** — бу вахт икинчи тәрәфдә «заман», «ан», «вахт», «күн», «саат», «дәгигә» вә с. заман анлајышлы сөзләр ишләнир: **Бу күн** шәһәримизин һәјатында шәрәфли вә тарихи бир күндүр; Күнүн **батабат заманы иди; Бу анда** Наркилә ичәри кириб севинә-севинә халасына јахынлашды вә с.

б) **Јер зәрфлији кими** — икинчи тәрәфдә чох вахт «јер» сөзү ишләдилир. Мәсәлән: **Тәмизлик олан јердә** хәстәлик олмаз.

в) **Тәрзи-һәрәкәт зәрфлији кими.** Мәсәлән: Сонра тамам **гејри-шүури бир һәрәкәтлә** ирәлиләди; Балачалар **мараглы көзләрлә** машындан дүшәнләри сејр едирдиләр.

«Мүбтәда илә хәбәр чүмләнин грамматик әсасыны тәшкил едир» мүддәасы шакирдин нисбәтән асан мәнимсәдији вә кәрәкли мүддәалардандыр. Бу, синтактик тәһлил просесиндә шакирдә даһа чох лазым олур. Бу мүддәадан чыхыш едәрәк шакирдә өјрәтмәк лазымдыр ки мүбтәда вә хәбәри икинчи дәрәчәли үзвләрдән ајырыб ишләтдикдә һәм чүмләнин синтактик структуру, һәм дә фикир өзүлү галмалыдыр: «Дөрд-беш ил габаг Москвада **Авропа шаирләринин тәрчүмәләри** китаб шәклиндә **нәшр едилди**» (Анар) — **Авропа шаирләринин тәрчүмәләри нәшр едилди.** Анчаг икинчи тәрәфи хәбәрә охшајан бә'зи биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләрини ајырыб, биринчи тәрәфи тә'јин кими тәһлил етдикдә баш үзвләрлә фикир өзүлү нәинки итир, һәтта бош, мә'насыз бир шеј алыныр.

Ашағыдакы чүмләләрә нәзәр салаг:

1) Шәһид вәтән јолунда чанындан кечән адамдыр.

2) О, доста сәдагәтли шәхсдир.

Биринчи чүмләдә «адамдыр» икинчи чүмләдә «шәхсдир» сөзләрини ајырыб хәбәр көтүрдүкдә чүмләләрин грамматик әсасы мүвафиг олараг белә алыныр: «Шәһид адамдыр»; «О, шәхсдир». Она көрә дә биринчи чүмләдә хәбәр «вәтән јолунда чанындан кечән адамдыр» икинчи чүмләдә исә «доста сәдагәтли шәхсдир» олмалыдыр.

Тәрәфләри бир үзв кими көтүрүлән биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид верилән чүмләләрдән ајдын олур ки, ән чох икинчи тәрәф «мүстәгиллијини» итирдијиндән бу һал баш верир. Буну ашағыдакы һаллар да сүбут едир: а) Чүмлә дахилиндә мәһз икинчи тәрәфләрә синтактик суал вермәк мүмкүн дејил. б) Белә бирләшмәләрин бә'зиләриндә икинчи тәрәфи ихтисар етмәк дә мүмкүндүр. Мәсәлән: «Сонра тамам **гејри-шүури бир һәрәкәтлә** ирәлиләди» — «Сонра тамам гејри-шүури ирәлиләди»; «О доста **сәдагәтли шәхсдир**» — «О, доста сәдагәтлидир»; **«Јаралары гөвр еләдији күнләрдә** бирдән-бирә шаһлыг гушу башына гонмушду» — **«Јаралары гөвр еләјәндә** бирдән-бирә шаһлыг гушу башына гонмушду» вә с. вә и. в.). Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси формасында олан бә'зи структурлар тәдричән тәркибинин һиссәси мәрһәләсинә кечир. Мәсәлән: **бу күн, һәр ан, бу саат** вә с.

Синтактик тәһлил просесиндә шакирдин тез-тез растлашдығы, лакин нә дәрсликдә, нә дә методик әдәбијјатларда ајдын шәкилдә изаһыны тапмајан даһа ики мәсәлә барәдә.

1. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына дахил олан сөзү ајры бир үзв кими көтүрмәк олармы вә јахуд һәмин сөз дә бүтүн һалларда бирләшмәнин тәрәфләри илә бирликдә көтүрүлмәлидир? Бу мәсәләјә кениш шәрһ вермәји лазым билмирик. Чүнки вахташыры бу барәдә фикирләримизи билдирмишик. (Бах: «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1999, № 3). Биз јенә дә бу фикирдәјик ки, арајә

Scanned with ACE Scanner

кирән сөз («кәндин тәзә сакинләри» типли бирләшмәләр нәзәрдә тутулур) ајры үзв кими көтүрүлмәлидир. Бу мәсәлә өтәри дә олса, һәм дәрсликдә (Г. Казымов, Ј. Сејидов «Азәрбајҹан дили», 7—8-ҹи синифләр үчүн, 1995, сәһ. 77, чалышма № 204), һәм дә нәзәри вә методик әдәбијјатларда (Бах: Ј. Сејидов «Азәрбајҹан дилиндә сөз бирләшмәләри» 1992, сәһ. 184; Ә. Әфәндизадә «Суаллара ҹаваб», 1999, сәһ. 64, 66, 69 вә с.) өз әксини мәһз бу шәкилдә тапмышдыр.

2. Үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә олдуғу кими, адәтән, **хәбәр кими ишләнән бә'зи фразеоложи (сабит) бирләшмәләрин дә арасына башга үзв** вә ја үзвләр дахил олур. Орта мәктәб практикасында нәдәнсә Азәрбајҹан дили мүәллимләри бир үзвүн дахилиндә башга бир үзвүн ишләнмәсинә гејри-ади һал кими јанашырлар. Дејәк ки, «Әһмәдин ганы бәрк гаралды» типли ҹүмләләрдә «Әһмәдин ганы гаралды» фразеоложи бирләшмәсинин арасында ишләнән «бәрк» зәрфлијини дә ајырмыр вә бирләшмә илә бирликдә хәбәр кими көтүрүрләр. Бу да елми-методики ҹәһәтдән сәһвдир. Чүнки «бәрк» сөзү јериндән асылы олмајараг «гаралды» һәрәкәтини јох, «ганы гаралды» (әсәбиләшди) фе'ли хәбәриндәки һәрәкәти изаһ едир. Бу ҹүмләдә хәбәрин арасына башга сөзләр дә дахил етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: «Әһмәдин **иши дүз кәтирмәдији үчүн дүнән** ганы **бәрк** гаралды». Беләликлә, «иши дүз кәтирмәдији үчүн» — сәбәб зәрфлији, «дүнән» — заман зәрфлији, «бәрк» сөзү исә мигдар зәрфлијидир. Әслиндә бурада фразеоложи бирләшмә «ганы гаралды»дыр, «ганы» сөзүндәки «-ы» мәнсубијјәт шәкилчиси олдуғундан өзүнә јијәлик һалда олан биринҹи тәрәф тәләб едир (Әһмәдин) вә бу тәрәфи дә фразеоложи бирләшмәдән ајырмаг мүмкүн дејил. Бу типли (биринҹи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләнән) фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә едилән хәбәрләрин, демәк олар ки, һамысында белә һал — араја башга үзв дахил етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: **«әли ашағыдыр»** — «Онун бу **күн** әли **чох** ашағыдыр»; **«ачығы тутду»** — «Директорун **ишчиләрә** ачығы тутду»; **«башы гарышыб»** — «Ҹамаатын башы **өз ишинә** гарышыб»; **«дили динҹ дурмур»** — «Бу гызын дили **һеч вахт** динҹ дурмур»; **«әли үзүлдү»**—«Фәһләләрин әли **һәр шејдән** үзүлдү»; **«хошум кәлмир»** — Мәним **аһ-налә едән адамдан** хошум кәлмир» вә с.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, сонунҹу ҹүмләдә дә јухарыда бәһс етдијимиз тәрәфләри бирликдә көтүрүлән биринҹи нөв тә'јини сөз бирләшмәси ишләнмишдир. Беләликлә, һәмин ҹүмләдә «мәним хошум кәлмир» — хәбәр, «аһ-налә едән адамдан» исә васитәли тамамлыгдыр.

Үмумијјәтлә, бир үзвүн башга бир үзв арасында ишләнмәси һалы тәбии һалдыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими, бу, ән чох үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәси вә фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунан ҹүмлә үзвләриндә баш верир.

ГАЗИ БҮРҺАНӘДДИН ЈАРАДЫҸЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИ

Билал ҺӘСӘНЛИ,

педагожи елмләр намизәди, досент

Сон илләрдә јени әдәбијјат програмларынын тәтбиги илә әлагәдар әдәбијјат мүәллимләри бә'зи мөвзуларын тәдриси заманы бир сыра чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу чәтинликләрин мејдана чыхмасы илк нөвбәдә јени мөвзуларын тәдриси илә бағлы методик ән'әнәнин јохлуғу, мүвафиг елми-методик төвсијәләрин бу вахтадәк чап олунмамасы илә әлагәдардыр.

Әдәбијјат мүәллимләринин тә'лим просесиндә чәтинлик чәкдикләри мәсәләләрдән бири дә орта јүзилликләр Азәрбајҹан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси Гази Бүрһанәддинин јарадыҹылығынын өјрәдилмәси илә бағлыдыр.

Мүшаһидәләримиз, мәктәб тәҹрүбәсинин өјрәнилмәси, дил-әдәбијјат мүәллимләри илә мүсаһибәләр көстәрир ки, һәлә дә бә'зи мүәллимләр бу көркәмли сәнәткарын әдәбијјат тарихимиздә јерини, мөвгејини, бәдии ирсинин әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмәкдә чәтинлик чәкир, (бә'зи тәҹрүбәсиз мүәллимләрин «Гази Бүрһанәддин» очеркини програмдан чыхармаг тәклифи мәһз бурадан ирәли кәлир), бу мөвзу илә бағлы елми-методик төвсијәјә ҹидди еһтијаҹ дујурлар.

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин әдәбијјат програмларында Гази Бүрһанәддин ирсинин өјрәдилмәсинә 9-ҹу синифдә 4 саат ајрылмышдыр. Һәмин синифдә шаирин һәјат вә јарадыҹылығы, тујуғ, гәзәл, рүбаиләри барәдә әтрафлы мә'лумат верилмәлидир. Бу дәрс саатларында шаирин лирик гәһрәманы ше'рләринин бәдии хүсусијјәтләри ана дилиндә јаздығы «Диван»ын әдәби-тарихи әһәмијјәти өјрәдилмәли, тујуғ жанры һаггында нәзәри билик мәнимсәдилмәлидир.

Бу бахымдан әдәбијјат мүәллимләринин дәрсликдәки әдәби очеркլә кифајәтләнмәмәси, јери кәлдикҹә, шаирин әдәбијјатшүнас алим Ә. Сәфәрли тәрәфиндән нәшрә һазырланмыш «Диван»ындан програмын тәләбинә ујғун олараг шакирдләрин мүстәгил мүталиәси үчүн истифадә етмәси мәгсәдәујғундур.

Тә'лим просесиндә Гази Бүрһанәддин Әһмәдин он дөрдүнҹү јүзилликдә јашајыб-јаратдығы, оғузларын өз гәһрәманлыг ән'әнәләри илә мәшһур Салур гәбиләсиндән олдуғу барәдә мә'лумат верилмәлидир. Гази Бүрһанәддинин һәјаты, шәхсијјәти барәдә долғун тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә мүәллим гејд етмәлидир ки, Азәрбајҹан тарихиндә бир сыра шәхсијјәтләр — Гази Бүрһанәддин, Шаһ Исмајыл Хәтаји, Ҹаһаншаһ Һәгиги, Молла Пәнаһ Вагиф һәм көркәмли дөвләт хадими, һәм дә гүдрәтли сәнәткар кими шөһрәтләнмишләр. Бу тарихи сималар сырасында Гази Бүрһанәддинин лајәгәтли мөвгеји вар.

Мәктәблиләрин диггәти Гази Бүрһанәддинин һәјаты илә јарадыҹылығынын үзви вәһдәт тәшкил етмәсинә ҹәлб олунмалыдыр. Белә ки Гази Бүрһанәддин һәјатыны мүгәддәс бир амала — гүдрәтли дөвләт јаратмаг уғрунда мүбаризәјә сәрф етмишдир. Онун гәһрәманлыг поезијасы да илк нөвбәдә дөјүш мејданларында баш верән олајларын јашанылан һиссләрин, дујғуларын нәтиҹәси кими јаранмышдыр.

Гази Бүрһанәддинин мүһүм хидмәтләриндән бири әдәбијјат тарихимиздә илк дәфә тујуғ жанрындан истифадә етмәси, ана дилиндә бу жанрын классик нүмунәләрини јаратмасыдыр. Мә'лумдур ки, түркдилли халгларда дөрдлүк милли ше'р өлчүсү һесаб едилән бајаты, ағы, тујуғ, охшама, гошма, кәрајлы кими ше'р жанрлары дөрдлүк шәклиндә јаранмышдыр. Лакин дикәр дөрдлүкләрдән фәргли олараг — тујуғ әруз вәзниндә, рәмәл бәһриндә олур. Мәһз бу ҹәһәт тә'лим про-

Scanned with ACE Scanner

сесиндә јаранан бир чәтинлији арадан галдырмаға — тујуғу һәзәч бәһриндә олан рүбаиләрдән фәргләндирмәјә имкан верир.

М. Кашғарлы, Ә. Сәфәрли, Т. Кәримли, Б. Әһмәдов вә б. тујуғ анлајышынын мәншәји барәдә мүлаһизәләр сөјләмиш, бу жанрла бағлы фикирләрә ајдынлыг кәтирмәјә чалышмышлар. Б. Әһмәдов јазыр ки, тујуғ сөзү бир ше'р нөвү кими, дујғу (дахили һиссләрин тәзаһүрү) сөзүнә јахындыр. Демәли, белә ше'рдә дахили һиссләрин ифадәсинә үстүнлүк верилмәси тәбии көрүнүр.

Тујуғун гафијәси, әсасән, чинас сөзләрдән ибарәт олдуғу үчүн онун чинаслы сөз, дујмаг, дујғу сөзләри илә ејникөклү олмасындан истифадә едәрәк ејһамлы ше'р олмасы барәдә мүлаһизәләр сөјләнилир. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир дөврдә дә дилимиздә дујмаг, дујғу, дујуг салмаг, дујуг дүшмәк сөзләри фәал шәкилдә ишләнмәкдәдир. Мә'лумдур ки, дилчиликдә -ыг, -ик, -уг, -үк фе'лләрә артырылараг исимләр әмәлә кәтирән шәкилчи сајылыр. Белә шәкилчиләрин јазылышы илә дејилиши фәргләнир. Мәсәлән, буруг (бурух), ачыг (ачых), дујуг (дујух) вә с. Фикримизчә, тујуғ сөзү дә мәһз бу јолла јаранмышдыр.

Тујуғун гафијә системи дә дикәр дөрдлүкләрлә сәсләшир. Белә ки тујуғда мисралар а а б а шәклиндә гафијәләнир. Лакин бә'зән бүтүн мисралар һәмгафијә олур, јә'ни а а а а шәклиндә гафијәләнир.

Гази Бүрһанәддин јарадычылығында мәһәббәти, гәһрәманлығы, мә'нәви-әхлаги проблемләри әкс етдирән тујуғлар мүһүм јер тутур. Һәмин тујуғларда сәнәткарын дүнјакөрүшү, һәјат һадисәләринә, мә'нәви-әхлаги проблемләрә мүнасибәти ана дилинин зәнкин имканларындан сәнәткарлыгла истифадә едилмәклә кениш әкс олунмушдур.

Тә'лим просесиндә Гази Бүрһанәддинин тујуғларындакы гәһрәманлыг, баһадырлыг мотивләри кениш шәрһ олунмалыдыр. Шаирин бу мөвзуда тујуғларынын лирик гәһрәманы өлүмдән горхмајан, һагг иши јолунда баш гојмаға һазыр олан икиддир. Мәрдлик, мүбаризлик, чәсарәт, дүшмән гаршысында әјилмәзлик һәмин гәһрәманы сәчијјәләндирән башлыча чәһәтләрдир.

Өзүнү әш-шејх сәрдар болур,
Әнәлһәг дә'ви гылан бәрдар
болур.
Әр олдур һәг јолына баш ојнаја,
Дөшәкдә өлән јикит мурдар
болур.

Шаир тујуғларында үзүнү елин икид оғулларына тутур дүнјада онларын тајы-бәрабәри олмадығыны, һәтта күнәшин дә өз чөвланында белә чәсурлары көрмәдијини сөјләјир. Белә әрәнләр чәркәсиндә дејилән һәр сөз һәрб мејданында сүбут едилмәли, әсл икид дөјүшдә бәлли олмалыдыр. Шаир әрәнләрдән ифтихарла данышыр, онларын мәрдлијини, јүксәк инсани мәзијјәт кими дәјәрләндирир.

Күн нечә ки, чөвл едир
чөвланында,
Көрмәмиш сиз тәк чәван
дөвранында,
Әрәнләр чәркәсиндә дејилән сөз,
Јеринә јетмәк кәрәк мејданында.

Тә'лим просесиндә мүәллим шакирдләрин диггәтини Гази Бүрһанәддин јарадычылығында инсанын мә'нәви учалығына, камиллијинә дәрин инам, инсанын икидлији, мәрдлији илә бағлы никбинлик мотивләринә чәлб етмәлидир. Шаирин лирик гәһрәманыны дүшмәнин сајча чохлуғу, гүввәси гајғыландырмыр. Чүнки о, елә асландыр ки, адыны ешидәндә дүшмән горхудан титрәјәчәкдир. Шаирин поезијасында гејрәт, намус, јахшы ад халгымызын узун илләрин сынағындан чыхмыш милли мә'нәви дәјәрләри кими тәсдиг вә тәблиғ едилир. Мә'насыз, алчаг мәгсәдсиз әмәлләр јох, халг ишинә сәдагәт, һагг јолунда вурушмаг, јери кәлсә баш гојмаг әсл һүнәр сајылыр.

Сејл ахар һәлә бу дәм јашум
бәнүм,
Јүрәкүм ғаныјладыр ашум бәнүм.
Гејрәт үчүн бир гушах гушаналум,
Анын үчүн кедәрсә башум бәнүм.

Шаирин баһадырлыг мөвзусунда тујуғларында һәјат вә өлүм һаггында дүшүнчәләри дини-фәлсәфи мәзмун дашыјыр. Шаирин лирик гәһрәманы дүнјада өлүмдән горхмадығыны бәјан едир, «инсана чаны Аллаһ әманәт вермишдир, онун изни олмадан инсанын чаныны һеч кимсә ала билмәз» фикри илә јашајыр.

Горхмазам бу дүнјада һеч
кишидән,
Чанумун әманәти аллаһадур.

Газү Бүрһанәддинин јарадычылығында талејә, гисмәтә инам, «јазыја позу јохдур», «һәр кәсин өз алын јазысы вар» фикри дөнә-дөнә тәкрарланыр. Шаир гисмәти, талеји Аллаһа бағлајыр.

Тачир диләр сәфәр едә,
һәмраһа бағлудур,
Чохлары мурадыны диләр,
ол шаһа бағлудур.
Варлығү јохлуғум бу дәм
аллаһа бағлудур.

Гангы чанда од варыны аһ билүр,
Башда нә јазылмышын он
шаһ билүр
Чан кирипдүр ешги јолуна анун,
Јола чаханын ишин аллаһ билүр.

Шаирин «әчәлдән гачмаг олмаз», «дүнјаја е'тибар јохдур» фикри илә јашајан лирик гәһрәманы дүнјанын фанилијиндән, һәјатын кечичилијиндән тәәссүф һисси илә сөз ачыр. О дәрк едир ки, инсан өмрү сонсуз заман ахарында бир ан кимидир Бир гоху, бир һүј кими өтүб кечән һәјатда гаплан, аслан, әждаһа кими горхмаз, чәсур олан инсанлар белә әчәл чајнағында аһуја чеврилир.

Дүнјајы чох сынадух бир бүј
имиш,
Ғаму аләм варлығы бир һүј имиш.
Ғаплан, аслан, әждаһалар чүмләси
Әчәлин гајнағында аһуј имиш.

Сәнәткар инсан өмрүнү ахар суја бәнзәдир, кечәнләрин бир даһа кери дөнмәјәчәјини дәрк едәрәк, хош анларын, дәмләрин гәдрини билмәји гәнимәт сајыр.

Өмүр ахар суја бәнзәр, кечәнә
јетилмәз,
Бир-ики дәм вар исә шимди
бағыны көрүнүз.

Шаир өз тујуғларында гәһрәманлыгла көзәллији гаршылашдырыр Дөјүш мејданында һүнәр көстәрән сәрвәр икид анчаг көнүл алан дилбәрә мағлуб ола биләр.

Гази Бүрһанәддин тујуғларында аталар сөзүнү хатырладан афористик ифадәләр кениш јер тутур. «һәр заман бир јикидин дөвранıдур», «әлдә беш бармағы ким көрмүшдүр», «мәрд олан јердә лабуд намәрди вар», «јола чыханын ишин аллаһ билүр», «мәһәкә тутмајынча ким нә билә, Сафимүдүр, јаху гатыхлумы зәр?», «өмүр илә әчәл һәмкасәдүр», «аләмдә мин гарғаја бир сапан бәс», «тәнкри сахласун аны јаман көздән» вә с.

Әдибин «Јемәк-ичмәк, јахшылых күнүн көрән, әр күнүндә кәр дөнә намәрд ола» афористик мисралары «Дост дар күндә сынанар» аталар сөзү илә сәсләшир.

Гази Бүрһанәддин јарадычылығында И. һәсәноғлу вә И. Нәсими јарадычылығы илә сәсләшән мотивләр, дил вә үслуб тә'сирләри өзүнү көстәрмәкдәдир. Шаирин ашағыда нүмунә кәтирилән тујуғу илә һәсәноғлунун «Апарды көнлүмү бир хош, гәмәр үз, чанфәза дилбәр» мисрасы илә башлајан мәшһур гәзәлинин дил-үслуб вә мөвзу бахымындан бағлылығы ајдын көрүнүр.

Апарды көнлүмү бир хош
гәмәр үз, чанфәза дилбәр,
Нә дилбәр! Дилбәри-шаһид.
Нә шаһид! Шаһиди-сәрвәр
Мән өлсәм сән бүти-шәнкүл,
сүраһи, ејләмә гүл-гүл,
Нә гүл-гүл! Гүл-гүли-бадә,
нә бадә! Бадеји-әһмәр.

Гази Бүрһанәддиндә охујуруг:

Күлшәндә динлә нә дер бүлбүл,
бүлбүл,
Ертә-кечә едәчәк ғүлғүл, ғүлғүл.
Јахшы кәлды көнлүнә сүраһинүн
Анын ичин башлады гүлгүл,
гүлгүл.

Шаирин инсанын мә'нәви гүдрәтини, сафлығыны, әгидә, мәсләк јолунда дөнмәзлијини, өлүмүн көзүнә дик бахмасыны тәрәннүм едән баһадырлыг мөвзусунда тујуғлары

Scanned with ACE Scanner

анадилли фәлсәфи ше'римизин көркәмли нүмајәндәси Имадәддин Нәсими јарадычылығына күчлү тә'сир етмишдир. Гази Бүрһанәддин гејри-ади бир фәһмлә өз заманәсиндә инсанын учалығындан бәһс едиб «Әнәлһәг» иддиасы илә јашајанларын кәләчәк агибәтини көстәрир, лакин сәнәткарларын лирик гәһрәманынын гәти инамына көрә, һагг јолунда баш ојнаданларын гәлбиндә өлүм горхусу јохдур.

Өзини әш-шејх көрән сәрдар
болур,
Әнәлһәг дә'ви гылан бәрдар
болур.
Әр олдур һәг јолына баш ојнаја,
Дөшәкдә өлән јикит мурдар
болур.

Гази Бүрһанәддин јарадычылығынын тәдриси јалныз гәһрәманлыг мөвзусунда, фәлсәфи-әхлаги мәзмунлу түјүғларла мәһдудлашдырылмамалы, әдибин мәһәббәт мөвзусунда јаздығы гәзәл, түјүғ, рүбаиләри барәдә дә кениш мә'лумат верилмәлидир. Сәнәткарын мәһәббәт фәлсәфәси, азад, саф севки барәдә дүшүнчәләри илк нөвбәдә гәзәлләриндә өз бәдии әксини тапмышдыр. Шаир ашиганә-лирик ше'рләриндә охучуну һәјаты севмәјә, онун гәдрини билмәјә, һәр күнү, һәр аны мә'налы јашамаға сәсләјир. Онун фикринчә, агил, мүдрик ашиг өз севкилисиндә илк нөвбәдә әһлијјәти (ләјагәти) гијмәтләндирмәлидир. Чөһрә, сурәт әсири оланлар исә ағлыны итирмиш, диванә бүлбүлдүр.

Ашиги-агил ана дерәм ки,
әһлијјәт севә,
Бүлбүли диванәдүр ким ки,
әсири-чөһрәдүр.

Ашиг өз мәһәббәтиндә тәмәннасыз олмалы, нәфсә ујмамалыдыр. О өз саф, тәмиз дујғуларындан, севкилисинә табе олмагдан һәзз алмалы, мәһәббәт әзабларыны, мә'шугәнин сынагларыны тәбии сајыб дөзүмлү олмалыдыр.

Ашигин һәззи керәк табе ола
мә'шугуна,
Нәфси ичүн бәһрә диләјән
киши бибәһрәдүр.

Шаирин түјүғ вә гәзәлләринин лирик гәһрәманы үлви севки һиссләри илә јашајан мәһәббәтә али дујғу кими јанашан һәссасгәлбли инсандыр. О, дөјүш мејданында јенилмәз бир гәһрәман, севки аләминдә исә һәссас, садиг бир ашигдир. Чәнк, дөјүш, төкүлән ганлар, мүһарибәдә кердүјү түкүрпәдичи сәһнәләр онун гәлбини коршалтмамыш, гәддарлашдырмамыш, әксинә, һәјаты, көзәллији, әсл мәһәббәти гијмәтләндирмәји өјрәтмишдир.

Шаир түјүғ вә гәзәлләриндә өз мүасири олан көзәлин поетик образыны да јаратмыш, онун зәнкин мә'нәви аләминдән, заһири көзәллијиндән сәмими, тәбии бир дилләә сөз ачмышдыр. Орта јүзилликләрин бу романтик көзәли назлы, ишвәли, ашиги одлара јахан бир дилбәрдир. О өз гәдир-гијмәтини јахшы билир, «һәр сурәтә әкс кими бахмыр, һәр көрдүјүнә су кими ахмыр».

Лирик гәһрәман севкилисинин үзүнү көрмәјән көзү көз сајмыр. Сәнәми вәсф етмәјән сөз исә, онун фикринчә, әслиндә, бир әсим күләкдир. О, мәһәббәтиндән ифтихарла сөз ачыр, өзүнү, севкилисини Хосровла Шириндән, Лејли вә Мәчнундан үстүн ашиг сајыр. Һәгиги ешг севдасы илә јашајан ашиг севкилисинин јолунда һәр чүр фәдакарлыға һазырдыр. Дүшмән өнүндә һеч вахт әјилмәсә дә, севдији көзәлин ајағына дүшмәји өзүнә фәхр билир.

Ол көз ки, јүзүн көрмәјә,
көз демә ана,
Шол јүз ки, тозун силмәјә,
јүз демә ана.
Шол сөз ки, ичиндә, сәнәма,
вәсфүн јох,
Сән бади-һәва тут аны,
сөз демә ана.

«Ејләди» рәдифли гәзәлдә лирик гәһрәман ширин дујғуларла јашајыр. Севкилисинин ишвә-назы, ону гәсдән инчитмәси дә ашиг үчүн ширин әзаба чеврилир. О, мә'шугәнин һәр һәрәкәтиндә бир ишвә, мә'на көрүр. Көзәлин јанагларынын ал рәнкдә олмасы тәбиидир. Ашигин фикринчә исә, дилбәрин өз јанағыны ал еләмәсиндә дә бир һијлә вардыр. Дилбәр билир ки, ашиг нәзәрләрини ондан чәкмәјәчәк һәсрәтлә бахыб көз јашы ахыдачагдыр. Она көрә дә јанағыны ал еләмишдир ки, бу рәнк көзүнү ондан чәкмәјән ашигин көз јашларында әкс олунуб ону ганлы көз јашына бәнзәтсин.

Јар бизим илә јенә көр ки,
нә ал ејләди,
Та ки, јашум ган ола,
јанағын ал ејләди.

Бу поетик образ бөјүк Фүзулинин мәшһур «Мәни чандан усандырды...» гәзәлиндә јени чаләр, нахыш халларла зәнкинләшмиш, шаир бәдии суал васитәсилә ашигин дүшдүјү вәзијјәти, сәһнәни тамамлајан даһа күчлү аккорду вурмушдур. Фүзулинин дәрдли ашиги санки севкилисинин бу сөзләри ешидиб инчијә биләчәјини дујараг, јени бир күскүнлүк үчүн онун әлинә бәһанә вермәк истәмир, өз һалыны, вәзијјәтини ганлы көз јашы ахытмасыны тәбиәтлә бағлајыр, «күл, баһар фәслиндә чај суларынын буланыг олмасы» илә әлагәләндирир:

Күли-рүхсарына гаршу
көзүмдән ганлы ахар су,
Һәбибим, фәсли-күлдүр бу,
ахар сулар буланмазмы!

Гази Бүрһанәддинин тәсвир етдији лирик гәһрәманы дәрд-кәдәр о гәдәр үзмүшдүр ки, севдији көзәли көрән анда тагәтдән дүшүр, һәтта сағ галачағына белә күманы олмур. Бунунла белә, дилбәрин шәһди-шәкәрә бәнзәр сөзләрини ешидәндә чаваб вермәјә сөз тапмыр, ағлыны итирир, дили тутулур:

Ағзыны көрәли дирликүм олды
күман,
Белини көсдәрәли бәни хәјал
ејләди.

Чанумы алды көзи, көнлүм
апарды този,
Шәһдү шәкәр тәк сөзи әглүми
лал ејләди.

Шаир бу бејтдә ағлын чашмасындан јох, мәһз лал олмасындан тәсадүфи сөз ачмыр. О јахшы билир ки, ағыл чашар, дил лал олар. Ағыл чашанда дилә лүзумсуз сөзләр кәләр, инсан нә дедијинин фәргинә вармаз, нечә дејәрләр, нала-мыха вурар. Көзәлин сәсини, бал тәк ширин сөзләрини ешидән лирик гәһрәман ағлым лал олду демәклә дүнјада һәр шеји унутдуғуну, дүшүнмәјә, чаваб вермәјә белә һеји галмадығыны сөјләјир. Охучунун көзләри гаршысында өзкә вахт дил-дил өтән, фәған едиб аләмә өз дәрдини чар чәкән, севдији гызы көрәндә, динләјәндә исә маты-гуту гурујан һәгиги ашигин образы чанланыр.

Дикәр мәгамларда исә севкилисинин һичриндән дојмајан, вүсалына чата билмәјән ашиг өз дәрдини ачыб демәкдән чәкинмир. Чүнки севдији сәнәм елә көзәлдир ки, һәтта үзүнү көрән ај да онун дәрдиндән һилала дөнмүшдүр. Сәнәм өз көзәллији илә гүррәләнир. Аллаһын лүтф еләдији көзәллији ашигә һарам билән, ондан үз чевирән сәнәмин көзләри, бахышлары нештәрә дөнүб ашиг ганыны төкмәји һалал билир.

Һичринә дојымазам, вәслинә
иримәзәм,
Шол сәнәмүн ки, јүзи бәдри
һилал ејләди.

Һүсни ки, һәг лүтфидүр бизә
һәрам едүбән,
Көзләри ашиг ганын нишә
һәлал ејләди.

Ашиг исә елә гысганчдыр ки, һәтта севкилисинин сачларына дәјиб долашан јел дә диггәтиндән јајынмыр. Јел көзәлин зүлфүнә тохунмуш, онунла ојнамаг истәмиш, сонра исә санки көзәлин сачлары ону чәзб едиб тора салмыш, о, ашигин күнүнә дүшүб бир даһа бу чазибәдән ајрыла билмәмиш, севимли, фитнәкар сачлара долашыб авара галмышдыр. Көзәлин сачларыны һәмишә јел дәјиб дағытмасы, пәришан етмәси мәһз бунунла әлагәдардыр. Ашиг јелин дүшдүјү вәзијјәтә, инчә бир тора дүшүб авара галмасына, севинир. Чүнки јел бөјүк бир гәбаһәтә јол вермиш, ашигин вурулдуғу гызын зүлфүнә то-

Scanned with ACE Scanner

хунмаға чәсарәт етмишдир. Шаир бу нүмунәдә «гали-гүл» (сөз, данышыг, мүбаһисә) сөзүнү мәһарәтлә гил (түк, сач) илә гал — зүлфлә сөһбәт мә'насында ишләдәрәк инчә бир поетик образ јаратмышдыр.

Јел дәхи аварадүр топлашалы зүлфинә,
Јеркдүр ол ана чүн гил илә гал ејләди.

Ашиг өз вәзијјәтиндән шикајәтләнирсә дә, севкилисинин һаггыны да унутмур. Дүздүр, дилбәр онун чаныны јандырыб ешг одунда кабаб етмишдир. Лакин бунунла бәрабәр јенә дә өз мәрһәмәтини ашигдән әсиркәмир, вүсалы зүлала, һәјат мәнбәјинә чеврилир.

Кәрчи кабаб ејләди ешги одуна чаны,
Ағызынун јарыны бизә зүлал ејләди.

Гази Бүрһанәддинин гәзәлләриндә севки, һәгиги ашиг барәдә гәнаәтләри садә, ајдын, бәдии сигләти илә сечилән сәмими бир дилдә ифадә едилир. Шаир мәһәббәт лирикасында ана дилимизин зәнкин бәдии тәсвир вә ифадә имканларындан мәһарәтлә истифадә етмиш, јаддагалан поетик образлар, мәчазлар системи јаратмышдыр. Ашағыдакы нүмунәдә бејтин биринчи мисрасында бәнзәтмә васитәсилә дилбәрин сурәти, заһири көркәми барәдә тәсәввүр јарадылыр икинчи мисрада хасијјәтиндән сөз ачылыр, епитет, бәдии тәзад образ барәдә тәәссүраты тамамлајыр. Көзәлин үзү күлә, көзләри нәркизә, бәдәнинин зәрифлији сәмән јарпағына бәнзәјир. Амма, тәәссүфләр олсун ки, инсафсыздыр, кирпикләри чаду, үрәји сәнки-харадур.

Јүзи күл, көзыдүр нәркис, тәни бәрки—сәмәндән тәр,
Вәли кирпүкләри чаду, јүрәки сәнки-харадур

Гази Бүрһанәддин ирси әдәбијјатымызын парлаг сәһифәләриндән бирини тәшкил едир. Бу көркәмли дөвләт хадиминин шәхсијјәти, тарихи хидмәтләри, зәнкин әдәби ирси кәнч нәслә лајигинчә чатдырылмалыдыр.

АГИЛЛӘР ДЕЈИБ КИ...

Халг разы олмазса бир һөкмдардан,
Һаким гурд кими дидәчәк заман.

С. ВУРҒУН.

Чиддијјәт көзләмәк јүнкүл адамдан,
Көвһәр истәмәкдир арпа сатандан.

НИЗАМИ.

Дөвләтлиләрин чоху сәрвәтләринин саһиби дејил, кешикчисидир.

ДЕМОКРИТ.

«Вәтән» сөзү чәсарәтсиз адамы да икид едир.

ЛУКНАН.

Вәтәндән кәнарда хошбәхтлик јохдур, һәр кәс доғма торпагда көк салмалыдыр.

И. ТУРКЕНОВ.

Әкәр асудәлик истәјирсәнсә, вахтыны һәдәр јерә итирмә.

В. ФРАНКЛИН.

ӘРУЗ ӨЛЧҮЛҮ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНДӘ ЈАЗЫЧЫ СӘНӘТКАРЛЫҒЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Солтан ҺҮСЕЈНОҒЛУ,
Н. Туси адына АПУ-нун досенти

Классик әдәбијјатымызын мәктәбдә мәнимсәдилмәсинин чәтинликләриндән елми-методик әдәбијјатымызда аз данышылмамышдыр Бу чәтинлик һәм објектив, һәм дә субјектив сәбәбләрдән доғур. Бир факт инкаредилмәздир ки, орта, хүсусән али педагожи мәктәбләрдә классик әдәбијјатымызын тәдрисинин мәзмунунда вә структурунда дәјишиклик, ислаһат апарылмаса чидди уғур газанылмасы мүмкүн олмајачагдыр. Бу күн исә, һәләлик јалныз ајры-ајры нүмунәләрин мәктәбдә өјрәдилмәси илә бағлы методик төвсијәләрин һазырланмасы бир вәзифә кими гаршыда дурур. Тәәссүф ки, бунун өзүнүн һәјата кечирилмәси дә гәнаәтбәхш дејил; програма әруз өлчүлү хејли јени әсәр дахил едилсә дә, онларын тәдриси јоллары зәиф ишыгландырылыр.

Фикримизчә, классик ше'рләримизи бу күнүн мәктәблисинә јахынлашдырмағын бир мүһүм јолу онлардакы бәдии көзәллији, образлылығы вә буна шаирләримизин наилолма јолларыны ән инчә деталларына гәдәр ачыгламагдыр, ашкара чыхармагдыр.

Лирик гәһрәманын әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләрини, онун севкилисинин заһири көзәллијини классикләримизин һејрәтамиз, чазибәдар бәдии васитәләрлә тәсвир етмәси, јаратмасы јолларыны анлашыглы шәкилдә изаһ едә билсәк, шакирдләримиздә бу әсәрләрә һәгиги марағын, зәифләмәјән мејлин ојаначағына шүбһә етмәјә биләрик. Кичик бир штрихин доғурдуғу емосионаллыг, бағышладығы һәдсиз бәдии зөвг, бәхш етдији фәрәһ вә севинч јашлы охучуја бәллидир. Бу дујуму мәктәблиләримиздә јаратмаға наил олсаг, классик әдәбијјатымыза (вә үмумән бәдии әдәбијјата) чидди мараг вә мәһәббәт тәрбијә едә биләрик.

Бу дејиләнләрин практик һәллинә көмәк мәгсәди илә мәктәб тәчрүбәсиндә јохланмыш бир иш формасынын сәчијјәви мәгамларыны охучуларын диггәтинә чатдырырыг.

Нәсиминин «Нејләрәм?» рәдифли гәзәлинин тәдрисинә ајрылан вахт бахымындан мәктәб тәчрүбәсиндә ваһид фикир јохдур; бә'зи мүәллимләр бу гәзәлин өјрәдилмәсинә бир дәрс сааты ајырыр, буну вахтын азлығы илә әлагәләндирирләр. Белә мүәллимләр «Нәсими» мөвзусунун тәдрисинә ајрылан 6 сааты ашағыдакы шәкилдә планлашдырырлар:

1. Нәсиминин һәјаты — 1 саат.
2. Јарадычылығы — 1 саат.
3. «Сығмазам» гәзәлинин мәзмуну үзәриндә иш — 2 саат.
4. «Сығмазам» гәзәлинин тәһлили — 1 саат.
5. «Нејләрәм?» гәзәлинин мәзмуну вә тәһлили — 1 саат.

Бир сыра мүәллимләр исә «Сығмазам» үчүн ајрылан үч саатдан бирини «Нејләрәм?» гәзәлинин мәзмунунун мәнимсәдилмәсинә һәср едирләр. Бурада мәктәб тәчрүбәсиндә даһа чох тәтбиг едилән биринчи вариант әсас көтүрүлмүшдүр.

Гәзәлин тәдрисинә гәдәр (Нәсиминин һәјаты вә јарадычылығы өјрәдиләркән) шаирин дил сәнәткарлығы доғма дилимизә мүнасибәти, ше'р сәнәт дилимизин зәнкинләшмәси, чилаланмасы истигамәтиндәки хидмәтләри барәдә тәсәввүр јарадылмышдыр.

Шакирдләрә бу истигамәтдә верилән мә'луматын әсасында ашағыдакы мүлаһизәләр дајанмышдыр.

Нәсиминин әсәрләринин дили вә бу әсәрләрин бәдии кејфијјәти ана дилимиздә јазан әввәлки сәнәткарларымызын јарадычылығындан чох фәргләнир. Нәсими дөврүндә дөвләт дили кими әрәб, фарс, гисмән дә монгол дили рәсми фәалијјәт көстәрирди. Мәһз белә бир шәраитдә ана дилиндә «дүнјаны сарсыдан» әсәрләр јазмаг бөјүк һүнәр иди. Нәсими бу ишә шүурлу киришмиш, халгынын, вәтәнинин гаршысында

мисилсиз тарихи хидмәт көстәрмишдир. Шаир, һаглы олараг, халг дилинә үз тутур, ондан алдығы сөзү чилалајыр, әдәби дилин малы едир. Онун бәлкә дә ән бөјүк хидмәти халг дилиндән алдығы сөзләрлә алынма сөзләрин бир мүһитдә «јола кетмәсини» тә'мин етмәси вә нәтичәдә милли әдәби дилимизин, ше'р, сәнәт дилинин уча мәгама јүксәлмәсинә өзүнүн әвәзсиз пајыны вермәсидир. Нәсиминин сәнәт һүнәри бир дә она көрә јүксәк дәјәрләндирилмәлидир ки, ше'р дилимизи вә демәли, јазылы әдәби дилимизи елә бир сәвијјәјә јүксәлтмишдир ки, бу дил тәкчә лирик гәһрәманын көврәк, лирик һиссләрини дејил, мүрәккәб фәлсәфи дүшүнчәләрини, тәригәт көрүшләрини анлашыглы шәкилдә ифадә етмәк кејфијјәтини дә газанмышдыр.

Нәсими ше'р дилинин бәдиилији, образлылығы, көзәллији гајғысына галан, бу јолда әзаб-әзијјәтдән чәкинмәјән фәдакар шаир олмушдур. Онун ишләтдији мәчазлар тәбиилији илә сечилир. Бу тәбиилик, сәмимилик шаир һиссинин тәбиилијиндән вә сәмимилијиндән ирәли кәлир. Мәчазларын көмәји илә јарадылан сурәтләр тез гавранылыр, парлаг, јаддагалан образлара чеврилир. Белә бир чәһәт дә мараглыдыр ки, шаир мәчазлары ики мөвгедән јаратмышдыр: тәсвир објектинин заһири көзәллијини вә дахили кејфијјәтини нәзәрә чарпдыран мәчазлара раст кәлирик. Нәсиминин лирикасында. «һәмдәмим», «мунисим», «үмидим», «һәбибим», «гәмим» сөзләри севкилинин мә'нәви-дахили јахынлығыны ифадә етмәк үчүн ишләдилмишдир. «Јанаглары әнарым», «боју сәрвү чинарым», «ширин никарым» типли мәчазлар исә севкилинин тәкраролунмаз заһири көзәллијинин тәсвиринә хидмәт едир.

Нәсими сәнәткарлығынын бир мүһүм тәрәфи дә, дејилдији кими, милли вә алынма сөзләри дар, конкрет бир мүһитдә ишләтмәклә охучуну чәтинлик гаршысында гојмамасыдыр. Лакин бу әмәлијјатын бир уғурлу тәрәфи дә вар; милли вә алынма сөзләрдән ибарәт олан синонимлик мәтнә бир бәдиилик, көзәллик дә кәтирир. Вә, әлбәттә, бу, мәзмунун көзәллији, мә'нанын тәравәти демәкдир...

Халг дилиндән кәлән «ганына сусамаг», «ганы гајнамаг», «көзләри сүзүлмәк», «баша гахмаг», «бир пула дәјмәк», «әчәл јели», «ағыз ачмаг» кими онларла идиомларын, ифадәләрин ишләклик тезлијинин чохлуғу Нәсими ше'ринә бәдии көзәллик, мә'на вә сәсләнмә ләтифлији бәхш етмишдир.

Нәсими сәнәткарлығы «Нејләрәм?» рәдифли гәзәлдә нечә тәзаһүр едир, бу мәтләби шакирдләрә һансы һәчмдә вә нечә чатдырмаг даһа сәрфәлидир?

Доггузунчу синфин дәрслијиндә бу гәзәлин бәдии хүсусијјәтләри барәдә тутарлы данышылмасы мүсбәт һал кими гијмәтләндирилмәлидир. Вә дәрслијин имканлары, шүбһәсиз, мүәллифи мәһдудлашдырдығындан әтрафлы шәрһә јол вермәмишдир. Дәрсликдәки белә бир фикир доғрудур ки, гәзәл «Нәсиминин бөјүк бәдии усталыгла јарадылмыш әсәрләриндән бири-дир». Бәс гәзәлин тәдриси просесиндә бу «бөјүк бәдии усталығын» һансы чәһәтләри ишыгландырылмалы, јазычы сәнәткарлығынын һансы мәгамларына диггәт чәкилмәлидир?

Бу суала чаваб вермәздән әввәл һәмин гәзәлин идеја-мәзмунунун ајдынлашдырылмасы вачибдир. Мәсәләнин мәһз бу тәрәфинин ачыгланмасы јазычы сәнәткарлығы һаггында доғру гәнаәт сөјләнмәсинә имкан верәр.

«Нејләрәм?» гәзәли мәһәббәт мөвзусунда јазылмышдырмы, ашиганә-лирик ше'рдирми? Јохса шаирин суфи-пантеист көрүшләрини әкс етдирән әсәрдир? Бурада тәрәннүм олунан мәһәббәт суфијанәдирми?

Нәсимишүнаслыгда, еләчә дә дәрсликләрдә бу суалларла бағлы зиддијјәтли, долашыг фикирләр вар.

Нәсимидә (еләчә дә Фүзулидә вә дикәр классикләримиздә) илаһи, суфи мәһәббәтлә реал, инсани мәһәббәтин говушма вә ајрылма мәгамларыны мүәјјәнләшдирмәк бүкүнкү охучу үчүн чох вахт мүмкүнсүздүр. Мәһәббәтин бу ики анламы классик

поезијамызда елә чулғашмышдыр ки, һәмин дөврүн поетик дүшүнчә тәрзини мүкәммәл билмәдән бу барәдә әсасландырылмыш елми фикир сөјләмәк мүмкүн дејилдир.

Бәс мәктәб тәчрүбәсиндә мәсәләнин һәллинә нечә јанашылмалыдыр?

Истәр Нәсиминин, истәрсә дә Фүзулинин тәдрисиндә бу типли гәзәлләри реал, инсани мәһәббәт мөвзусунда јазылмыш әсәр кими тәһлил етмәк вачибдир. Илк нөвбәдә она көрә ки, бу јол тутулмазса, шакирдләрин белә әсәрләрдән алдыглары естетик-бәдии дујумун бүтөвлүјүнә, бакирлијинә зәрбә вурулмуш олар.

Гәзәлин тәдрисинә ајрылан бир дәрс саатында һәјата кечирилән вә тәһлили дә өзүндә бирләшдирән изаһлы охунун ашағыдакылары әһатә етмәси мәгсәдәујғундур.

Мәһәббәт мөвзусунда јазылан бу гәзәлдә саф мәһәббәтлә севән лирик гәһрәманын — ашигин дујғулары, дүшүнчәләри әксини тапмышдыр. Мәһәббәти јолунда һәр чәфаја вә фәдакарлыға һазыр олан ашиг севкилисиндән ајры дүшдүјүнә көрә инсан үчүн ән әзиз не'мәт олан чанындан белә кечмәјә һазырдыр.

Ашигин сәмимилији, һиссләринин саф вә бөјүк олмасы ше'рдә усталыгла ифадә едилмишдир. Биринчи бејтдә ашигин севкилисинә гијаби мүрачиәти әксини тапмышдыр.

Дилбәра, мән сәндән ајру
өмру чаны нејләрәм!
Тачү тәхти, мүлкү малү
ханиманы нејләрәм!

Елә илк кәлмәләриндән ашигин јалныз өз севкилиси үчүн јашадығы вә ондан башга һеч нәјин тәманнасында олмадығы ајдынлашыр. Шаир биринчи мисрада «өмүр» вә «чан» кәлмәләрини (гәзәлин бә'зи нәшрләриндә «тәндә чаны» шәклиндәдир) гоша ишләтмәклә фикрин даһа гүввәтли ифадәсинә наил олмушдур. Өмрү Аллаһ верир вә о да ала биләр. Чана ситәм вермәк исә инсанын өзүнүн әлиндәдир. Икисиндән дә имтина ашигин характеринин бүтөвлүјүнү сүбут едир.

Санки шаир гәһрәманынын портретини тамамламаға еһтијач дујмушдур; лирик гәһрәман шөһрәтдән, мәнсәбдән, вар-дөвләтдән, һәтта садә ев-ешикдән белә, имтина едир; севкилисиндән ајры дүшән ашиг үчүн дүнја малы һеч тимсалындадыр.

Бәс ашиги нә овундура биләр?

Истәрәм васли-чәмалын
та гылам дәрдә дәва,
Мән сәнин бимарынам,
өзкә дәваны нејләрәм!

Бу бөјүк мәһәббәтин садиг јолчусунун истәји, арзусу чох «кичикдир» — севкилисинин үзүнү — «чәмалыны» көрмәк она кифајәт едәрмиш. Лакин бу «кичик» истәјә бөјүк сәбәб вармыш; севкилинин үзүнү көрмәк ашигин өз дәрдинә дәрман тапмасы үчүн вачиб имиш. Икинчи бејтин мисралары арасында тәнасүб бөјүк сәнәткарлыгла јарадылмышдыр; севкилисинин үзүнү ашиг «дәрдинә» «дәва» тапмаг үчүн көрмәк истәјир. Бу, биринчи мисрадакы фикирдир. Икинчи мисра биринчидәки фикрин давамындан чох тамамлајычысы мөвгејиндәдир — ашиг севкилисинин хәстәсидир вә «дәвасы» да елә о өзүдүр. Лакин бу да һәлә, шаирә көрә, натамамдыр; ашигә «өзкә дәва» (өзкәси) лазым дејил, гәбул етмәз дә... Бунунла ашигин портретинин башга бир мүһүм чизкиси дә чәкилмиш олур... Үчүнчү бејт сәнәткарлыг бахымындан даһа мараглыдыр:

Еј мүсәлманлар билин ким,
јар илә хошдур чаһан,
Чүнки јардан ајру дүшдүм,
бу чаһаны нејләрәм!

Бу бејтин мә'насыны баша дүшмәк үчүн бүтөвлүкдә ше'рин мәнтиги мә'насыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Вә, хүсусән һәмин бејтин икинчи мисрасындакы мә'наја чидди диггәт јетирилмәлидир.

Ашиг диндашларына (мүсәлманлара) мүрачиәт едәрәк бу дүнјанын ОНА јалныз ЈАР илә хош, әзиз, јашанасы олдуғуну е'лан едир. Јардан ајры дүшән, әли үзүлән ашиг бу дүнјада галмағы мә'насыз сајыр. Јардан ајры дүшән ашигә бу ишыглы дүнја зиндан тимсалындадыр. Вә ашигин бу «чаһандан» үз чевириб јашамаг һаггындан имтина етмәси (бу, мүсәлман аләминдә күнаһдыр) диндашла-

Scanned with ACE Scanner

рына гәбаһәтли иш кими көрүнмәмәлидир.

Бу бејт гәзәлин шаһ бејти сајыла биләр; ашигин бу фәдакарлығыны һеч нә илә мүгајисә етмәк олмаз. Бу бејт шаирин сәнәт уғуру кими дәјәрләндирилмәлидир; бүтөв, камил, сабитгәдәм инсан (ашиг) образыны јаратмаг үчүн белә бир әдәби васитәнин сечилмәси чох уғурлу тапынты иди.

Дөрдүнчү бејт чәкдији изтираблардан, һичран дәрдиндән чана дојан ашигин үрәк јанғысыны ифадә бахымындан аз мараг доғурмур.

Чох дуалар гылмышам мән
халигин дәркаһына,
Чүн мурадым һасил олмаз,
мән дуаны нејләрәм!

Бу бејтдә мүәллиф, бир тәрәфдән, ашигин хасијјәтиндәки, дәгиг десәк, әмәлиндәки јени бир кејфијјәтлә охучусуну таныш едир; әсл Аллаһ адамы олан ашиг бүтүн һәрәкәтләриндә вә сөзләриндә тапындығы динин һөкмләрини рәһбәр тутур. Дикәр тәрәфдән о, јарынын чамалыны көрмәк үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир — кечәсини, күндүзүнү «халигин дәркаһына» дуа илә кечирир. Мурадына чатмајынча мәһз бу дуадан — севкилисинә чатмаг үчүн «гылдығы дуадан» әл чәкмәк нијјәтини дилә кәтирир. Вә бурада гејри-тәбии һеч нә јохдур; ширин чаныны белә, ишыглы дүнјада көрмәк истәмәјән ашигин бу сөзләри чох сәмими сәсләнир, вәзијјәтини доғру-дүрүст әкс етдирир.

Севәнин әсл, садиг ашиг олдуғу гәзәлин бүтүн сөзләринин, мисраларынын чаныны, мәғзини тәшкил едир. Ашигин хасијјәтиндәки бу кејфијјәт әсәрин идеја-мәзмуну үчүн әсас, апарычы олдуғундан шаир мәгтә бејтини бүтөвлүкдә буна һәср етмәји вачиб сајмышдыр:

Дилбәр ајдыр, еј Нәсими,
сабир ол, гылма фәған,
Мән бу күн сәбр ејләсәм,
данла фәғаны нејләрәм!

Бу мисраларда ашигин тәкчә садиг вә сабитгәдәм олмасы дејил, һәм дә дөзүмлүлүјү ифадәсини тапмышдыр. Һәм дә марагл ыдыр ки, ашиг санки бир аз әввәл дедикләрини унутмушдур; дуа етмәји артыг сајан ашиг севкилисинә говушмаг јолунда чәкдији әзабларын ара вермәсинә әсла разы дејилдир. Ашиг изтираб чәкмәк «әзабындан» јахасыны лап елә бирчә күнлүјә белә кәнара чәкмәји хәјалына да кәтирмир; бу, хәјанәт оларды. Бу фасилә ашиг үчүн һарам өмүр пајы оларды. Бу бејтлә Нәсими јаратдығы сабитгәдәм ашиг образыны камил инсан мәгамына учалтмаға наил олмушдур.

Шаирин бу әсәри рәмәл бәһриндә (ФАилАтүн ФАилАтүн ФАилАтүн ФАилүн) јазмасы тәсадүфи дејил; ашигин изтираблы, ағрылы-ачылы овгатыны, онун мә'нәви бөјүклүјүнү вә бүтөвлүјүнү, әзәмәтини ифадә етмәк үчүн ән әлверишли бәһр мәһз рәмәл ола биләрди. Бу бәһрдән истифадә едән шаир сөзләри хүсуси усталыгла сечмиш вә мисра дахилиндә дүзүб әлагәләндирмишдир. Бејтләрдә сөзләрин тәкрары тәкчә сәсләнмә көзәллијини дејил, мә'на көзәллијини, фикрин тутумлу ифадәсини дә тә'мин етмишдир. Сөзләрин тәкрары исә өзүнү фәргли шәкилдә көстәрир; мә'нача јахын, зидд олан, еләчә дә тәләффүзчә охшар сөзләрин тәкрарына кениш јер верән шаир күчлү бир аһәнкин, мусигилилијин јаранмасына наил олмушдур: өмүр-чан, тач-тахт, мүлк-мал, дәрд-дәва, бимар-дава јар-јардан, чаһан-чаһаны, дуалар-дуаны, мән-мән, сабир олмаг-сәбр ејләмәк, гылма фәған-данла фәған..

Лирик әсәрләрин өјрәдилмәсинин бу гајдада һәјата кечирилмәси тәкчә мәтнин дәриндән гавранылмасына јох, шакирдләрдә сөзә һәссас мүнасибәтин формалашмасына, бәдии зөвгүн зәнкинләшмәсинә дә имкан јарадыр.

ИЛЈАС ӘФӘНДИЈЕВИН «ХУРШИДБАНУ НАТӘВАН» ДРАМЫНЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Балададаш МӘММӘДОВ,
Бакыдакы 82 сајлы мәктәбин мүәллими, филолокија елмләри намизәди.

Халг јазычысы Илјас Әфәндијевин һәјат вә јарадычылығынын XI синифдә тәдрисинә програмда 5 саат ајрылмышдыр. Бунун ики саатыны јазычынын һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәсинә, 3 саатыны исә «Хуршидбану Натәван» драмынын мәнимсәдилмәсинә һәср етмәк мәгсәдәујғундур.

Драмын мәзмуну үзәриндә ишә ики дәрс сааты ајырмаг даһа сәрфәлидир; мәзмунун һәртәрәфли гавранылмасы тәһлилин сәмәрәлилијинә әһәмијјәтли тә'сир едир. Дикәр тәрәфдән, XI синиф үчүн мүнтәхәбат олмадығындан шакирдләрин әксәријјәти әсәрин мәзмуну илә дәрс просесиндә таныш олмаг имканы газанырлар.

Әсәрин өјрәдилмәсинә ајрылан саатларын биринчиси мүәллимин кириш сөзү илә башлајыр.

Кириш сөзүндә ашағыдакыларын әһатә олунмасы мәсләһәтдир:

— Әсәрдә XIX әсрдә јашајыб јарадан, хејријјәчи кими мүасирләринин бөјүк һөрмәтини газанан Хуршидбану Натәванын һәјат вә фәалијјәтинин мүәјјән дөврүнүн әһатә олунмасы;

— драмда вәтәнини, халгыны дәриндән севән, әсл вәтәндаш мөвгејиндә дајанан һәгиги сәнәткар образынын јарадылмасы;

— драмда бүтөв Азәрбајчан идејасынын ифадә едилмәси;

— әсәрин жанры, јазылма тарихи.

Сонракы — икинчи мәрһәләдә әсәрин мәзмунуну мәнимсәдилмәси һәјата кечирилир. Шакирдләрин әсәри бүтөвлүкдә охумалары тә'мин едилмәлидир. Бунун үчүн биринчи саатда апарылан роллар үзрә оху илә кифајәтләнмәк олмаз; галан сәһнәләрин охусу ев тапшырығы кими верилмәли, икинчи саатда апарылан мүсаһибә мүстәгил охунун сәмәрәлилијини тә'мин етмәлидир. Мүсаһибә просесиндә шакирдләрин диггәти характерләрин вә јазычы нијјәтинин ачылмасына хидмәт едән епизодларын үзәриндә чәмләшдирилмәлидир. Мүсаһибәдә әсәрин мәзмунуну ардычыллыгла әһатә едән суаллардан истифадә едилмәлидир. Онлардан бә'зиләрини хатырладырыг: Хуршидбану Тифлисә нә мәгсәдлә кедир? Азәрбајчанын икијә бөлүнмәси илә бағлы чанишинә сөјләдикләриндә һансы фикир әксини тапмышдыр? Хуршидбану Шушаја кими дә'вәт едир? Кнјаз Хасаја Шуша күбарлары нечә мүнасибәт бәсләјирләр? Хуршидбану илә Кнјаз Хасајын гурдуғу аиләнин позулмасына әсас сәбәб нә олур? вә с.

Мүәллим мүсаһибәнин сонунда шакирдләрин әсәрин мәзмуну илә бағлы ашағыдакы мә'луматлары газандыгларына әмин олмалыдыр.

Хуршидбану доғма халгына мадди вә мә'нәви јардым етмәк үчүн чар империјасы тәрәфиндән зәбт едилмиш ата-баба мүлкүнүн там саһиби олмаг истәјир. Елә буна көрә дә Тифлисә — чарын баш идарәсинә кедир. Чанишинлә көрүшүр. Чанишин онун бу мүрачиәтини ә'лаһәзрәт императора чатдырачағына сөз верир. Хуршидбану Натәван бурада чанишинин јавәри кнјаз Хасајла да таныш олур. Кнјазын хош рәфтары, нәчиб вә мәдәни давранышы Бануну валеһ едир, гәлбинә кизли мәһәббәт тохуму сәпир. Мәһәббәт һиссләри кнјазын да варлығына һаким кәсилир. Хуршидбану кнјаз Хасајы Шуша шәһәринә дә'вәт едир. Кнјаз бу дә'вәти мәмнунијјәтлә гәбул едир. Сонракы һадисәләр Гарабағда — Шушада баш верир.

Кнјаз Хасај Шуша шәһәринә кәлир. Хуршидбану ону һөрмәтлә гаршылајыр. Араларындакы сәмими севки аилә гурмалары илә нәтичәләнир. Онлар меһрибан јашајырлар. Лакин бу кәнч аилә ағыр сынагларла үзләшмәли олур.

Шуша күбарлары мәшһур Ибраһимхәлил ханын нәвәси, кенерал

Scanned with ACE Scanner

Меһдигулу ханын гызы Хуршидбану јад адама — ләзки кнјаз Хасаја көнүл вермәсини һеч ҹүр һәзм едә билмирләр. Дикәр тәрәфдән кнјаз Хасајын әмиси, Дағыстан ләзки иҹмасынын башчысы гоҹа кнјаз доғма халгынын, вәтәнинин гардашы оғлуна бөјүк еһтијаҹы олдуғуну сөјләјир. Аиләнин дағылмасына әсас сәбәб дә елә бу олур; кнјаз Хасај өз ели, обасы үчүн јетишдирилән, савадландырылан адамдыр.

Хасај бир мүддәт Дағыстанда ләзки иҹмасына башчылыг едир. Лакин аилә ајрылығына дөзә билмәдијиндән Шушаја кәлир. Хуршидбанудан хаһиш едир ки, Гарабағдан узаглара, дүнјанын сакит өлкәләриндән биринә онунла кетмәјә разылыг версин. Хуршидбану исә доғма вәтәниндән, халгындан ајрыла билмәјәҹәјини дејиб, Хасајын хаһишини рәдд едир. Кнјаз јенидән Дағыстана дөнмәјә мәҹбур олур.

Кнјаз Хасајын сонракы талеји әсәрин сонунда Хуршидбануја көндәрдији вида мәктубундан ајдынлашыр. Мә'лум олур ки, Хасајын Шејх Шамил һәрәкатындан бәһрәләниб Дағыстанын мүстәгиллији уғрунда мүбаризә апара биләҹәјиндән шүбһәләнән чар режими ону Сибирә сүркүн едиб. Сүркүн һәјатынын ағырлығына дөзә билмәјән кнјаз өзүнү өлдүрмәк гәрарына кәлир вә бундан әввәл Натәвана мәктуб јазыр...

Хуршидбану Иран шаһлығына гаршы азадлыг һәрәкатынын иштиракчысы олан, тә'гиб едилдијиндән Шушаја сығынан Ҹәнуби Азәрбајҹан сакини Сејид Һүсејнлә аилә гурур.

Аилә-мәишәт фонунда инкишаф едән бу сүжетә иҹтимаи һадисәләр дә дахил олур. Мәсәлән, Хуршидбану Натәванын бир шаирә кими «Мәҹлиси-үнс» әдәби мәҹлисинә рәһбәрлији, тәрәггипәрвәр фикирли шаир вә әдәбијјатшүнаслары, бу мәҹлисә ҹәлб етмәси, Шимали Азәрбајҹанла Ҹәнуби Азәрбајҹанын бирләшдирилмәси мәсәләсини әсәр боју јада салыб мүдафиә етмәси, Шуша шәһәринә иҹмали су чәкдирмәси, сусузлугдан алышыб јанан Мил дүзүнә Араз чајындан арх чәкдирмәк тәшәббүсү, надан, дардүшүнҹәли әмиси оғлу Һидајәт хан вә заһирән өзүнү шаир адландыран, дахилән вәзифә дүшкүнү, јалтаг, сатгын Заһир бәјлә мүбаризәси вә с.

Сонунҹу — үчүнҹү саат бүтөвлүкдә тәһлилә ајрылыр. Тәһлилин сәҹијјәви мәгамларыны бурада хатырладырыг.

Әсәрин идејасы хејирхаһ әмәлләри, тәрәггипәрвәр ишләри илә доғма халгына хидмәт етмиш габагҹыл шәхсијјәтләри јени нәсилләрә танытмагдыр.

Әсәрин әсас гәһрәманы Хуршидбану Натәвандыр. Бу, әсәрин адында да өз тәсдигини тапыб. Мәһз буна көрә дә әсәрдәки персонажларын һамысы Хуршидбану илә тәмасда верилир. Бу, Бануја аид бүтүн хејирхаһ әмәлләрин вә сифәтләрин охуҹу-тамашачы тәрәфиндән баша дүшүлмәсинә имкан верир. Һәмчинин, әсәрдәки башга сурәтләрин дә мә'нәви аләми ачылыр, кимлији ајдынлашыр. Будур, әсәрин биринҹи шәклиндә Хуршидбану чар империјасы тәрәфиндән ганунсуз олараг мәнимсәнилмиш мүлкләринә саһиб олмаг мәгсәди илә ҹанишинә мүраҹиәт едир вә ҹанишинин «Сиз тәк гызсыныз, о гәдәр мүлк нәјинизә лазымдыр?» сөзләринә Хуршидбану һәјәҹанла ҹаваб верир: «Мән тәк дејиләм, кнјаз һәзрәтләри! Мәним ичиндә јашадығым Шуша шәһәринин әһалиси һәлә дә шор су ичир! Кәндләримизин ушаглары мәктәбсиз, елмсиз, китабсыз бөјүјүрләр. Мән онлара һеч бир көмәк едә јә билмирәм». Беләликлә, охуҹунун нәзәриндә өз доғма халгынын гајғысына галан, онун хошбәхт кәләҹәји үчүн вар-јохуну гурбан верән, һәтта лазым кәләрсә, ҹанындан белә кечмәјә һазыр олан хејирхаһ Азәрбајҹан гадынынын үмумиләшмиш образы ҹанланыр.

Хуршидбанунун доғма торпаға, халгына дәрин мәһәббәт һисси тәкҹә Гарабағ һүдудларына гапаныб галмыр. Иран шаһларынын әсарәтиндә инләјән Ҹәнуби Азәрбајҹан әһалисинин талеји ону һәмишә дүшүндүрүр. Әсәрин биринҹи шәклиндә ҹанишинин «Мән азәрбајҹанлыларын икидлијинә һејранам. Елә бил ки, Аллаһ өзү дә онларын гәһрәманлығыны көзәл Гарабағ атлары илә мүкафатландырыб. Анҹаг тәәссүф ки, белә ҹәсур халгын јарысы сиздән ајры дүшүб», сөзләринин ҹавабында ҹәсарәтлә дејир: «Бу, бизим фаҹиәмиздир, кнјаз ҹәнаблары. Ики бөјүк дөвләтин гәдим бир тарихи олан Азәрбајҹан халгыны ики јерә парчалајыб гардашы баҹыдан ајырмалары әдаләтли иш дејилдир».

Хуршидбану Натәванын инҹә дујғулары мәһарәтлә тәрәннүм етмәк баҹарығына малик сәнәткар олмасы да әсәрдә өз әксини тапыб. Буну дост да, дүшмән дә е'тираф едир. Азадлығы һәр шејдән уҹа тутмаг, азадлыға вурғунлуг Хуршидбанунун характериндә әсасдыр, апарыҹыдыр. Она Лермантовун китабы һәдијјә веріләркән дејир: «Лермонтов бизим үчүн дә әзиздир... Билирәм. Лермонтов дүнјада ән бөјүк сәадәт олан азадлығы тәрәннүм етмишдир».

Хуршидбануну севән, баша дүшән, әмәлләрини јүксәк дәјәрләндирән һәмјерлиләри дә чохдур; мүәллим Мирзә Руһуллаһ мәһз бу адамларын фикрини ифадә едир: «Сәнин өз талејиндән шикајәт етмәјә һаггын јохдур, Бану! Бөјүк јарадан һәгиги инсан үчүн лазым олан нәҹибликләрин һеч бирини сәндән әсиркәмәмишдир! Сән хошбәхтсән, гызым. Әкәр хошбәхт олмасајдын, халг сәни бу гәдәр севмәзди, сәнин ҹаван гәлбин дә она бу гәдәр бағланмазды! Сән бизим икид гызымызсан».

Хуршидбану хејирхаһ арзуларыны һәјата кечирәркән чәтинликләрлә дә үзләшир. Јалныз өз мәнфәәтини күдән, халга хор бахан әмиси оғлу Һидајәт хан, сатгынлыг, јалтаглыг етмәклә өзүнү чар мә'мурларынын көзүнә тәпән вә вәзифә саһиби олмаг истәјән Заһир бәј онун хејирхаһ әмәлләринә мане олурлар. Јорулмаг билмәјән, ҹәсарәтли хан гызы чәтинликләрлә мүбаризәдә сәбр вә гәтијјәт көстәрәрәк гәләбә чалыр, онун һагг ишини мүдафиә едәнләрдән гүввәт алыр, халга даһа да јахынлашыр. Халгы илә арасындакы сәдди учуруб атмағы гаршысына мәгсәд гојан хан гызы хидмәтчисинә дејир: «Даһа мәнә хидмәтчи лазым дејил, Бәјим! Кедин ләјагәтлә јашајын. (һәјәҹанла) Кедин кәндлиләрә дејин ки, онлар даһа мәнә верки вермәјәҹәкләр. Даһа хан гызы Хуршидбанунун кәнди, торпағы јохдур! Дејин ки, мән Хуршидбану Натәван бу әзаблы јоллары онларла бирликдә кедәҹәм! Ону да дејин ки, бу учурумлу јолларын сонунда бизи өз милли бирлијини, азадлығыны тапмыш азад Азәрбајҹан көзләјир!».

Хуршидбану Натәванла бағлы олан тарихи һадисәләр драматург тәрәфиндән нә гәдәр бәдииләшдирилиб, идеаллашдырылса да, әсәрдә мүасир һәјатымызла сәсләшән мәгамлар чохдур. Пјесин мәктәбдә өјрәдилмәсини шәртләндирән амилләрдән бири дә будур.

ЈЕНИ НӘШРЛӘР

«МӘКТӘБЛИНИН ИНКИЛИСҸӘ-АЗӘРБАЈҸАНҸА ЛҮҒӘТИ»

«Абитуријент» журналынын хүсуси бурахылышы кими «Мәктәблинин инкилисҹә-азәрбајҹанҹа лүғәти» вәсаити чап олунмушдур. Хариҹи дилләрин, хүсусилә дә инкилис дилинин өјрәнилмәсинә марағын хејли артдығы бир дөврдә бу лүғәтин бурахылмасында мәгсәд инкилис дилини өјрәнән кәнҹләрә көмәк етмәкдир.

Орта мәктәбдә хариҹи дилин тәдрисинин әсас мәгсәдләриндән бири шакирдләрә шифаһи нитг вәрдишләрини мәнимсәтмәк, јә'ни дили бир үнсијјәт васитәси кими өјрәтмәкдир. Буну әсас тутараг мәктәблиләр вә абитуријентләр үчүн бурахылан бу лүғәтдә диггәт, әсасән, данышыг лексикасынын инкишаф етдирилмәсинә јөнәлмишдир.

Лүғәт инкилис дили үзрә 5—11-ҹи синифләрин дәрсликләрини әһатә едән фәал вә гејри-фәал лексикадан ибарәтдир. Лүғәтә ләгрибән 3000 сөз дахил едилмишдир. Сөзләрин јанында сөз бирләшмәләри вә нүмунә ҹүмләләр дә верилмишдир. Һәмчинин лүғәтә гајдасыз фе'лләрдән ибарәт ҹәдвәл дә әлавә едилмишдир. Республикада илк дәфә бурахылан бу типли лүғәт инкилис дилини орта мәктәб програмы чәрчивәсиндә өјрәнәнләр үчүн нәзәрдә тутулур.

Scanned with ACE Scanner

НӘСР ӘСӘРЛӘРИНИ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Сона ӘЛӘСКӘРГЫЗЫ,

Сәбаил рајонундакы 162 сајлы мәктәбин мүәллими.

Мүхтәлиф әдәби нөвдән олан әсәрләрин өјрәдилмәси вә гавранылмасы өзүмлүјүндән елми-методик әдәбијјатымызда аз данышылмамышдыр. Лакин бу мәсәлә илә бағлы мүхтәлиф синифләрдәки вәзијјәтин мүгајисәси, јухары синифләрә галхдыгча әдәби нөвләрә мүнасибәтдәки дәјишиклик әтрафлы арашдырылмамышдыр.

Тәчрүбәдән белә нәтичәјә кәлмишәм ки, синифдән-синфә кечдикчә кениш һәјат лөвһәләрини әкс етдирән, дүшүндүрүчү вә чидди нәср әсәрләринә шакирдләрдә мејл күчләнир. Бунунла бағлы мүшаһидәләримин нәтичәләрини һәмкарларыма чатдырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Әдәбијјат програмына чохдан дахил едилән А. Шаигин «Көч» һекајәсинә бешинчи синиф шакирдләри бөјүк мараг көстәрирләр. Бу, тәсадүфи дејил; мүәллифин тәһкијә дилинин ајдынлығы, вә ширинлији, тәбиәт һаггында мараглы мә'луматлар, чәлбедичи әһвалат вә һадисәләрин әвәзләнмәси шакирдләри алудә едир. Әсәрдәки бу чәһәтләр програмда чох дәгиг әкс олунуб: «һекајәдә вәтәнимизин көзәлликләринин, јајлаг һәјатынын тәсвири. Тәбиәтин сирләринә инсанын вагиф олмасы, улулардан галан көч адәтләри. һекајәнин дилиндәки ширинлик, тәсвирләрдәки реаллыг, чәлбедичи мәгамлар».

Бу тәләбләрин уғурла һәјата кечирилмәси әсәрин тәдрисинә ајрылан дөрд саатын сәриштәли бөлүшдүрүлмәсиндән хејли дәрәчәдә асылыдыр. Әсәрин өјрәдилмәси үчүн програмда нәзәрдә тутулан дөрд саатын ашағыдакы гајдада бөлүшдүрүлмәси фајдалыдыр:

1) Мүәллиф һаггында јығчам мә'лумат, һекајә һаггында кириш сөзү, мәзмунунун мәнимсәдилмәси — 1 с.

2) һекајәнин мәзмуну үзәриндә иш — 1 с.

3) һекајәнин мәзмунунун мәнимсәдилмәси (шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили) — 1 с.

4) һекајәнин тәһлили, парчаларын ифадәли охусу. һекајә һаггында мә'лумат — 1 с.

Кириш сөзүндә (бурада һекајәнин тәдриси илә бағлы ән сәчијјәви мәгамлары хатырладырам) ашағыдакылары әһатә етмәјә чалышырам.

Көркәмли јазычыларымыздан олан Абдулла Шаиг 1881-чи илдә Тифлис шәһәриндә анадан олмушдур. О, илк тәһсилини Тифлисдә алмыш, 1894-чү илдә исә Мәшһәд шәһәринә кедәрәк орада давам етдирмишдир.

1901-чи илдә Бакыја көчән А. Шаиг бурада мүәллимлик фәалијјәтинә башламышдыр. Маарифпәрвәр јазычы дәрсликләрә чидди еһтијач олдуғуну баша дүшүб «Ушаг көзлүјү», «Күлзар» адлы китабларыны јазмышдыр. О, «Мәктуб јетишмәди», «Хасај», «Ел оғлу», «Араз», «Әсримизин гәһрәманлары» вә башга мараглы әсәрләрин мүәллифидир.

Абдулла Шаиг 1959-чу илдә Бакы шәһәриндә вәфат етмишдир. Шаигин әсл пешәси мүәллимлик олмушдур. Бәлкә елә буна көрә о, ушагларын һәјатыны чох јахындан изләјә билмиш, өз әсәрләриндә јаддагалан ушаг образлары јаратмышдыр. Бу күн биз онун белә мараглы әсәрләриндән олан «Көч» һекајәсини өјрәнәчәјик. һекајәдә вәтәнимизин көзәлликләринин, јајлаг һәјатынын тәсвири, улу бабаларымыздан галма көч адәтләри илә таныш олачаг, һекајәнин дилиндәки ширинлик, тәсвирләрдәки реаллыг сизи овсунлајачаг. А. Шаигин јазмыш олдуғу «Көч» һекајәси чанлы тәбиәтин гојнуна гијаби сәјаһәтдир. Ушаглар үчүн нәзәрдә тутулмуш бу һекајә мәһз ушағын дили илә сөјләнилир.

һекајә мај күнләринин бириндә шәһәрдән јајлаға көчән, бир аиләнин сәфәринин тәсвири илә башлајыр. Јазычы шәһәр вә кәнд һәјатыны мүгајисә едир, шәһәри тозлу, курултулу, исти адландырараг, үстүнлүјү тәбиәтин саф гојнуна вердији-

ни кизләтмир. Дүшүнчәләрини «Азәрбајчан!.. Доғма вәтәнимин көзәл тәбиәти вардыр» сөзләри илә ифадә едир. Бунун архасынча о, вәтәни елә һејранлыгла, һәссаслыгла тәсвир едир ки, буну анчаг ади јазычы мүшаһидәси сајмаг мүмкүн олмур. Бу, вәтән үчүн дөјүнән бир гәлбин вәрәгләрә сәпәләнмиш одлу севкисидир. һекајәдәки тәбиәт тәсвирләрини охудугча јада Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри дүшүр. Бәлкә она көрә ки, һәр ики әсәр ејни ифтихарла, ејни һәрарәтлә јазылмышдыр.

Гонаглар кәлиб јајлаға чатырлар. Бурада онлары меһрибан, гонагсевәр ев саһибләри көзләјир. Тезликлә алачыгларыны һазыр едән шәһәрлиләрин јајлаг һәјаты башлајыр вә бурада күнләр бир-бириндән мараглы, рәнкарәнк кечир. Данышылан һадисәләр о гәдәр ширин дилдә тәсвир олунур ки, охучу да һекајәнин гәһрәманы илә бәрабәр һәмин әһвалатларын ахарына дүшүр. Кәрим бабанын сөһбәтиндән дојмур.

Тәхминән бу мәзмунда гурдуғум кириш сөзүндән сонра һекајәнин охусуна кечирәм. Бир парчаны өзүм ифадәли охујурам. Шакирдләрдә һекајәнин мәзмунуна мүвафиг овгатын јаранмасына сә'ј едирәм. Сонра биткин парчалара ајырдығым һиссәләри ајры-ајры шакирдләрә охудур, бу просесдә чәтин сөз вә ифадәләрин изаһына, мәтналты мә'наларын ајдынлашдырылмасына диггәт јетирирәм. Бир сыра чәтин сөзләрин мә'насыны шакирдләрин фәал иштиракы илә ајдынлашдырырам.

Бә'зи сөзләрин, ифадәләрин (гамчы, сүмсү, алачыг, кечә алачыг, «Дурсуну ајы басыб» вә с.) изаһы онларын синонимләринин, јахуд антонимләринин тапылмасы илә апарылыр. Дәрсин сонунда мәзмунла бағлы деталларын јадда сахланылмасы, мәтнин даһа јахшы гавранылмасы үчүн мүсаһибә апарырам. Мүсаһибәдән кичик епизоду хатырладырам:

М. — һекајәдә верилмиш һадисәләр һарада баш верир?

Ш. — һадисәләр јајлагда баш верир.

М. — Илин һансы фәслидир?

Ш. — Әсәрдә јаз фәслинин тәсвир олундуғуну асанлыгла баша дүшүрүк.

М. — Јајлағын тәсвиринә аид нүмунәләри ким хатырлајар?

Ш. — һекајәдә охујуруг: Дағларын арды-арасы кәсилмир, зәнчир кими бир-биринә һөрүлмүш, бир-бирини гучаглајараг дурур. Гочаман бир дағын тәпәсинә галхдыг.

I. Ш. — Бу јер галын, сых мешәлик, чылпаг гајалыг, учурумлу дәрәләрлә гучаглашмышдыр.

II. Ш. — Узагда бир тәпә әтәјиндә беш-он алачыгдан ибарәт оба көрүнүрдү.

III. Ш. — Ахшамлар гојун-гузу мәләшә-мәләшә обаја дөнәркән, сәсдән гулаг тутулурду.

IV. Ш. — Дағ чичәкләринин, чөкә ағачларынын рајиһәси, булагларын шырылтысы, гушларын өтүшмәси, гузуларын мәләшмәси, итләрин һүрүшмәси бир-биринә гарышараг обаја башга бир рәнк, башга бир шәкил верирди.

А. Шаигин «Көч» әсәриндән әввәл Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», М. Чәлалын «Итә атарам, јада сатмарам» һекајәләри, «Једди нәр чубуғу», «Мәликмәммәд», «Көјчәк Фатма» нағыллары тәдрис едилир. Тәчрүбәмдән билирәм ки, шакирдләр үчүнчү рүбүн сонуна јахын тәдрис олунан «Көч» һекајәсини асанлыгла гавраја билирләр. Одур ки, ајры-ајры шакирдләрин һекајәнин мәзмунуну данышмасына (нағыл етмәсинә) еһтијач һисс етмирәм.

Икинчи саат охунмуш һиссәләрин (һекајәдән мүәјјән парчанын мүстәгил охунмасы ев тапшырығы кими верилир) мәзмунунун сорушулмасы илә башлајыр. Бу просесдә чалышырам ки, шакирдләрим әсәрдәки һадисәләр, сурәтләр һаггында дә мүһакимә јүрүтсүнләр. Бу мәгсәдлә шакирдләрин мүстәгил фикир сөјләмәләринә имкан јарадырам.

һекајәнин тәдриси просесиндә өлмәз шаиримиз Сәмәд Вурғунун ашағыдакы сөзләрини даима диггәт мәркәзиндә сахлајырам: «Бәдии сөз ушаг гәлбини баһар кими шәфәгләндирмәји бачардығы кими, ону зүлмәтләрдән, туфанлардан, фыртыналардан кечмәјә, мүбаризәјә,

инкишаф вә тәрәггијә һазырламалыдыр. Ушагларымыз севинмәклә јанашы, пәришан олмаға, күлмәклә бәрабәр ағламаға, мүтәәссир олмаға да алышмалыдыр».

Шакирдләрим јашыдлары олан балача гәһрәманла јашајырлар, онун бүтүн һәрәкәтләрини санки тәглид едир, өзләрини онун јериндә тәсәввүр едирләр; онун кими севинир, хәјала дalыр. Өзләрини тәбиәтин гојнунда һисс едирләр.

Сонракы дәрс саатларында һекајәдәки конкрет әһвалатларын, һадисәләрин үзәриндә дајаныр, шакирдләрин диггәтини тәһкијә дилинин ширинлијинә чәлб едирәм. Бу әһвалатларын, һадисәләрин мәзмуну овчулугла бағлы олса да, һекајәтләрин һәр бири өзүнәмәхсуслуғу илә сечилир. Кәрим бабанын һекајәтләриндән бири пәләнклә бағлыдыр.

Һәмин епизодун охусундан сонра әсасында ашағыдакы суаллар дајанан мүсаһибә апарырам:

1. Кәрим бабаны пәләнк овуна чыхмаға нә мәчбур етди?

2. Пәләнк өз ову илә нечә рәфтар едир?

3. Үч һүчумла овуну әлдә едә билмәјән пәләнкин күсүб кетмәсинин сәбәбини нечә изаһ едәрсиниз?

4. Пәләнки өлдүрән Кәрим баба нә үчүн пешман олур?

5. Кәрим бабанын өлдүрдүјү пәләнклә бағлы гоншулара сөјләдији «Борчалы торпағында бир икид вар иди, о да бу күндән јашамыр» сөзләри һансы фикри ифадә едир?

Суаллар тәкчә мәзмуну хатырлатмагла мәһдудлашмыр; шакирдләр үчүнчү вә дөрдүнчү суала чаваб вермәк үчүн чидди дүшүнмәли, зеһни ахтарышлара гошулмалы, өзүнә тәһлил елементләри дахил едән чаваб вермәлидирләр. Хүсусән сонунчу суал шакирдләрдә бөјүк чанланмаја, мүбаһисәјә сәбәб олур. Мән белә бир фактдан мәмнун олурам ки, һәр ил синфимдә бу суала әсасландырылмыш чаваб верән шакирдләр олур. Бу чаваблары үмумиләшдириб дејирәм ки, Кәрим бабанын дедикләри пәләнкин икидлијини, мәрдлијини габарыг шәкилдә чатдырмаг үчүн јериндә сөјләнмиш сөзләрдир. Кәрим бабанын гоншулара сөјләдији һәмин сөзләр һәм дә онун өзүнүн тәвазөкарлығы барәдә охучуда хош тәәссүрат ојадыр.

Һекајәдәки дикәр епизоду (гаранлыға дүшүб евинә гајыда билмәјән овчуну — Кәрим бабанын атасыны пәләнкин өз «евиндә» — мағарада гонаг кими гәбул етмәси) шакирдләрдән биринә данышдырыр, пәләнки икид һејван һесаб едән Кәрим бабанын һаглы олдуғуну бир даһа нәзәрә чарпдырырам.

Мәзмунун мәнимсәдилмәсинә һәср едилән дәрсләрдә тәбиәт һаггында, һејванлар барәдә верилән мә'луматларын шакирдләр үчүн јени олдуғуну мүшаһидә едирәм. Елә буна көрә дә һәмин епизодларын үзәриндә хүсуси дајаныр, мәктәблиләрин дүнјакөрүшүнүн зәнкинләшмәсинә чалышырам. Итин вәфалы ев һејваны олмасы барәдә чох данышылдығыны јада салыр, Гызылын һүнәринә һәср едилән сәһифәләрин синифдә охусуну тәшкил едирәм. Тәчрүбәмдән билирәм ки, адәтән шакирдләр ев тапшырығы алмасалар да биринчи дәрсдән сонра евдә һекајәни бүтөвлүкдә охујурлар. Бу, сонракы дәрсләрин вахт бүдчәсиндән сәмәрәли истифадәјә имкан верир. Кәрим бабанын гызылгушла бағлы сөһбәтиндән данышылан епизоду синифдә охутмурам. Шакирдләрин мүстәгил охудуглары һәмин епизодун мәзмунунун даһа дәриндән мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәк мәгсәдилә ашағыдакы мүсаһибәни апарырам:

М. — Кәрим бабанын чубугдан һазырладығы сүмсүдән овчулар нә мәгсәдлә истифадә едирләр?

Ш. — Сүмсүнүн чыхардығы сәс баласыны чағыран гызылгушун сәсинә чох охшајыр. Овчулар гызылгуш балаларыны овламаг, тора салмаг үчүн сүмсүдән истифадә едирләр.

М. — Гызылгуш јувасыны һансы јерләрдә тикир?

Ш. — Гызылгуш јувасыны чох вахт су кәнарында, уча ағачларын башында тикир.

М. — Бунун сәбәбини ким изаһ едәр?

Ш. — Гызылгуш овладығы гушун чәмдәјини суда тәртәмиз јумаса балаларына вермәз.

Гызылгуш она көрә уча ағач сечир ки, онлара әл-ајаг дәјмир, балаларына учмағы асан өјрәдир.

М. — Гызылгуш балаларыны нечә јемләјир?

Ш. — Балалар лап кичик оланда онлара ган једирир. Јә'ни овладығы гушун ганыны ичән ана гызылгуш сонрадан ону гусуб балаларына једирир.

М. — Бәс балалар бөјүјәндән сонра онлары нә чүр једирир?

Ш. — Ана овладығы гушун бәдәнини парчалајыр, чәмдәјини суда тәртәмиз јудугдан сонра балаларына једирир.

М. — Балалар ганадланандан сонра нечә олур?

Ш. — Гызылгуш, овладығы гушу јувасына јахын јерә кәтирир, сүмсү сәсинә бәнзәр сәслә онлары чағырыр, сонра овуну бурахыр. Ганадланыб гачмаг истәјән ову балалар тутуб јејирләр.

Тәдрис етдијим бүтүн әсәрләрдән шакирдләрин тәрбијәви нәтичә чыхармаларына диггәт јетирирәм. Бу, хүсусән тәһлил просессиндә апарычы јер тутур. Елә буна көрә дә тәһлилдә һадисәләрин тәсвирини вермәјин, гуру нәсиһәтин, сөзчүлүјүн әлејһинәјәм. «Көч» һекајәсинин тәдриси баша чатдыгдан сонра бешинчиләр — әһвалаты данышан шәһәрли оғланын һәмјашыдлары белә бир гәнаәтә кәлмәлидирләр ки, Азәрбајчан торпағынын гәдрини билмәк вә онун көзәлликләриндән, сәрвәтләриндән јарарланмаг лазымдыр. Бунун үчүнсә, илк нөвбәдә Вәтәни севмәк, ону көз бәбәји кими горумаг вачибдир. Үмумијјәтлә, бу һекајәнин тәдрисиндә шакирдләрин вәтәнимиз барәдә кениш мә'лумат газанмаларына чалышырам. Бу мәгсәдлә Азәрбајчан Республикасынын чоғрафи хәритәсиндән истифадә едирәм. Вахтилә сојдашларымызын јај фәслиндә јајлағы олмуш көзәл мәсканләрин — гартал јувасы Лачын дағлары, көзәл Шуша, Иса булағы, Чыдыр дүзү, Губадлы дағлары, ахар-бахарлы, һавасы хәстәләрә шәфа верән Кәлбәчәр вә еләчә дә вәтәнимизин дикәр дилбәр күшәләринин мәнфур ерманиләрин тапдағы алтында инләдијини шакирдләрин нәзәринә чатдырырам. Шакирдләрдән јајда һансы рајонлара динчәлмәјә кетдикләрини соруушурам. Мә'лум олур ки, онларын чоху гачгын ушагларыдыр вә дағларын саф һавасына, булагларын бал сујуна һәсрәтдирләр. Вәтәнләри дә онларын һәсрәтини чәкир...

Тәһлилә һәср олунан дәрсдә пејзажларын үзәриндә хүсуси дајанырам. Шакирдләрин диггәтини вәтәнимизин көзәл тәбиәтини јазычынын һансы усталыгла әкс етдирдијинә чәкирәм. Ајры-ајры сөзләри, чүмләләри охудур, шакирдләрдә сөзә һәссас мүнасибәтин формалашмасына чалышырам.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ҺУМАНИЗМ ТӘРБИЈӘСИ

Күләбәтин МӘҺӘРРӘМЛИ,
Бакыдакы 164 сајлы мәктәбин мүәллими.

Тәһсилин һуманистләшдирилмәси идејасы јени дејилдир; классик педагоглар да бу проблемә заман-заман диггәт јетирмиш, хүсусән өјрәдәнлә өјрәнәнин сәмими, инсани мүнасибәтләрини өн плана чәкмишләр. Бу, тәбиидир; јалныз гаршылыглы е'тимад, һөрмәт вә сәмимијјәтин мөвчудлуғу шәраитиндә тә'лим-тәрбијәнин гаршысында дуран вәзифәләрин уғурлу һәлли мүмкүн ола биләр. Бу да мараглыдыр ки, бүтүнлүклә амирлик аб-һавасынын һаким олдуғу совет мәктәбиндә да һуманист идејаларын әсас көтүрүлмәси чағырышлары ешидилирди. Һәм дә бу, кампанија характериндә олурду, белә демәк мүмкүнсә, мөвсүми сәчијјә дашыјырды. Јә'ни гыса бир мүддәт курулту, һај-күј гопарылыр, конфранслар, јығынчаглар кечирилир, мәгаләләр чап олунур вә бирдән-бирә дә унудулур, илләрлә јада дүшмүрдү. Совет тәһсил системинин күчсүзлүјүнүн бир әламәти дә елә бу формализм иди.

Scanned with ACE Scanner

Белә бир чәһәт дә јада салынма-
лыдыр ки, бу күн тәһсилин һуманист-
ләшдирилмәсиндән данышанда
әсасән мүәллим—шакирд мүнаси-
бәтләри өн плана чәкилир. Бизчә,
мәсәләјә мүхтәлиф бахымдан вә ке-
ниш јанашмаг лазымдыр. Јә'ни тәһ-
силин һуманистләшдирилмәси јал-
ныз мүәллим-шакирд мүнасибәтлә-
ринин инсанпәрвәрлик, хејирхаһлыг
әдаләтли зәмин үзәриндә көклән-
мәси илә мәһдудлашмыр. Бурада
бир нечә истигамәтин мөвчудлуғу-
ну гәбул етмәк вә һәр биринин ма-
һијјәтини ајдынлашдырмагдан сөһ-
бәт кедә биләр. Бу истигамәтләри
биз ашағыдакы шәкилдә (фәргли
мөвгеләрин, тәклифләрин олмасы-
ны да тәбии сајырыг) тәсәввүр еди-
рик.

Биринчи истигамәт. Тә'лим васитәләринин шакирдләр үчүн күччатан сәвијјәдә олмасынын тә'мин едилмәси. «Тә'лим васитәләри» анлајышына фәннин програмыны, дәрслији, дидактик материаллары, әлавә мә'лумат мәнбәләрини дахил едирик.

Мүрәккәбләшдирилмиш, шакирдин јаш вә билик сәвијјәсиндән јүксәк олан програм вә дәрсликләрин мәктәбә јол ачдығы шәраитдә һансы һуманистликдән данышмаг олар? Шакирд дүшүнчәсинә сығмајан проблемләрин бәдии һәллинә хидмәт едән әсәрләрин тәдриси тә'лимә һуманист јанашма тәләбинә зидд дејилми?

Тәчрүбәмдә дөнә-дөнә мүшаһидә етмишәм ки, ағыр тә'лим материалыны гавраја билмәјән шакирд әсәбиләшир, һәвәсдән дүшүр, һәтта мүәллимлә сәрт давраныр. Буну вахтында анламајан тәчрүбәсиз кәнч мүәллим белә шакирдин сәрт давранышына сәрт рәфтарла чаваб верир. Зиддијјәт вә мүнагишәнин бүнөврәси гојулмуш олур. Тәбиидир ки, белә шәраитдә һуманист мүнасибәтдән данышмаг јерсиздир. Демәли, програм вә дәрсликләрин вә үмумијјәтлә, дәрсдә истифадә едилән бүтүн тә'лим материалларынын синфин сәвијјәсинә ујғунлуғу тәдрис ишинә һуманист мүнасибәтин әсасында дајанмалыдыр.

Мисаллара нәзәр салаг.

*Мөвчуд әдәбијјат програмы тота*литар режим дөврүндән ајрылмағымыза имкан јаратмасы бахымындан чох уғурлудур. Бу програмда миллиликлә бәшәри дәјәрләрин узлашдырылмасы јүксәк сәриштә илә һәјата кечирилмиш, мөһкәм систем јарадылмышдыр. Ајдындыр ки, програм вә дәрслијин уғуру тәчрүбәнин сынағы илә мүәјјәнләшир. Вахт ахарыны үмумән гәнаәтбәхш олан бу програмда ајры-ајры синифләрдә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулан бә'зи әсәрләрин әвәз едилмәси еһтијачыны ортаја гојмушдур. Әлбәттә, бу, мәним шәхси гәнаәтимдир, тәчрүбәмдән чыхардығым нәтичәдир. VI синифдә Габилин «Сәһв дүшәндә јеримиз», Б. Ваһабзадәнин «Һәјат, сән нә ширинсән?», С. Вурғунун «Өлүмнә севинмәсин гој» әсәрләрини тәдрис едәркән, сөзүн һәгиги мә'насында, әзаб чәкирәм. Ахы бу әсәрләрдә бәдии һәлли верилән проблемләрин маһијјәтини 12 јашлы ушаға баша салмаг әзаблы ишдир, бу, чох вахт исә һеч мүмкүн олмур...

Белә нүмунәләр, аз да олса, дикәр синифләрин програмларында да вар.

Јухары синифләрин әдәбијјат дәрсликләринин тәкмилләшдирилмәси, ајры-ајры мөвзуларла бағлы материалларын јығчамлашдырылмасы фајдалы оларды. Бунларын нәзәрә алынмасы үмумән уғурлу олан әдәбијјат дәрсликләримизи шакирдләримиз үчүн севинч мәнбәјинә чевирәр.

Икинчи истигамәт. Тә'лим материалынын вердији имкандан максимум истифадә едилмәси.

Е'тираф едилмәлидир ки, һуманизм тәрбијәсинин формалашдырылмасы бахымындан мәктәб фәнләри сырасында әдәбијјатын мүстәсна әһәмијјәти вар. Гәдим тарихә малик олан, зәнкинлији илә сечилән әдәбијјатымыз һуманист идејаларла јоғрулмушдур. Инсана һөрмәт, онун ләјагәтини уча тутмаг истәр классик, истәрсә дә сонракы дөврләрдә јаранан әдәбијјатымызын баш мөвзусудур. Инсанын әмәјини дәјәрләндирмәк, зәһмәт адамыны камил инсан кими тәсвир вә тәрәннүм етмәк тарихин мүхтәлиф дөнәмләриндә јашајыб јарадан сәнәткарларымызы даһа чох дүшүндүрмүшдүр.

Хејирхаһлыг, еһтијачы оланлара тәмәннасыз јардым етмәк, намәрдлијин мүгабилиндә аличәнаблыгла мәрдлик көстәрмәк, гәддарлыға, амансызлыға, зүлмә, шәрә нифрәт вә с. әсрләр боју јаранан әдәбијјатымызда өз әксини тапан башлыча мөвзулардыр. Демәли, әдәбијјат фәннинин тәдриси просесиндә бу әхлаги кејфијјәтләрин кәнч нәслә ашыланмасы үчүн әлверишли имкан јараныр вә бундан әдәбијјат мүәллимләри јан кечмәмәлидирләр. Һәм дә марағлыдыр ки, бу нәчиб сифәтләр әдәбијјатымызын һәр ики голуна — шифаһи вә јазылы — ејни дәрәчәдә аиддир. Халгымызын јаратдығы аталар сөзләриндә, рәвајәтләрдә, әфсанәләрдә, нағылларда, дастанларда вә дикәр нүмунәләрдә инсана һәгиги мәһәббәтин габарыг ифадәсини көрүрүк.

Бу истигамәтдә апарылан ишин бүнөврәси әдәбијјатын бир тә'лим фәнни кими тәдрис едилдији V синифдән башланмалыдыр. Һәмин синифдә фолклор нүмунәләринин хејли јер тутмасы да мүәллимин ишини асанлашдырыр. Бу синифдә илк өјрәдилән мөвзулардан «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» боју тәдрис едиләркән Арузун хејирхаһлығыны, инсанпәрвәрлијини унудан, она пислик едән Тәпәкөзүн чәзасына чатмасы хејирин шәр үзәриндә гәләбәси кими тәгдим едилмәлидир. Сонракы мөвзулардан «Мәликмәммәд» нағылы кечиләркән бу фикир даһа да дәринләшдирилмәлидир; Мәликмәммәдин дивә, шәр гүввәләрә галиб кәлмәси әдаләтин, һаггын, хејирхаһлығын гәләбәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу мөвге «Көјчәк Фатманын нағылы» өјрәдиләркән өзүнү даһа габарыг көстәрмәлидир; Фатманын хошбәхт олмасынын, ағ күнә чыхмасынын сәбәби онун инсанпәрвәрлији, хејирхаһ вә әмәксевәр олмасы илә изаһ олунмалыдыр. Пислији өзләринә пешә едән, пахыл, хәбис адамларын талејинин уғурсуз олачағына диггәт чәкилмәлидир.

Үмумијјәтлә, фолклор нүмунәләринин үстүнлүк тәшкил етдији V синифдә халгымызын инсанпәрвәрлик, хејирхаһлыг, шәрә, пислијә нифрәт кими милли мә'нави дәјәрләринин шакирдләрә ашыланмасына әлверишли имкан јараныр вә бу имкандан һәр бир мүәллимин истифадә етмәси вачибдир.

Бу истигамәтдә апарылан иш VI синифдә даһа да дәринләшдирилмәлидир. Буна «Гарача гыз», «Сәдагәтли достлар һаггында», «Карван дајанды» вә дикәр јазылы әдәбијјат нүмунәләринин өјрәдилмәси просесиндә шәраит јараныр.

Тәчрүбәмдән билирәм ки, шакирдләр «Гарача гыз» һекајәсинә хүсуси мараг көстәрирләр. Һәмјашыдлары олан бу гызчығазын көзәл мә'нави кејфијјәтләри, хүсусән хејирхаһ олмасы, башгасынын һәјатыны хилас етмәк үчүн өзүнү фәда етмәси шакирдләри һејран едир вә дүшүндүрүр. Әсәрин вердији бу имкандан сәмәрәли истифадә едилмәли, шакирдләрдә хејирхаһлыг, инсанпәрвәрлик, нәчиблик кими кејфијјәтләрин формалашмасына сә'ј көстәрилмәлидир. Бу һекајәни тәдрис едәркән шакирдләрин диггәтини белә бир чәһәтә јөнәлдирәм ки, әсәр боју Гарача гыза ики мүнасибәтин шаһиди олуруг. Бир груп — Јасәмән, бүтүн гарачы дәстәси, Пири баба, Ағча ханым, Һүсејнгулу ағанын нөкәрләри бу кимсәсиз гызы севир, она рәғбәт бәсләјирләр. Бир нечә адамын — Јусифин, Пәричаһан ханымын исә Гарача гызы көрмәјә көзү јохдур. Бу сонунчуларын Гарача гыза мәнфи мүнасибәтләри онларын өзләринин мәнфур, хәбис тәбиәтләриндән доғур. Гарача гызы севмәмәк, она һөрмәт етмәмәк мүмкүн дејил. Онун хејирхаһлығы, инсанлара мәһәббәти, әмәксевәрлији, үзүјола олмасы һамыда рәғбәт доғурур. Кичик јашларындан јетим галан Туту гарачы гадынына — Јасәмәнә меһр салыр, ону ана кими севир. Өзүнүн көзәл, саф, мә'нави кејфијјәтләри илә тәкчә Јасәмәни јох, бүтүн гарачы дәстәсинин севимлиси олур. Һүсејнгулу ағанын евиндә дә бу гыз һамынын, хүсусилә ашағы тәбәгәнин әзизи олур. Ону охучу да севир вә әсәрин сонунда јаңылмадығына севинир; бу инсанпәрвәр гыз өзүнү тәһлүкәјә атараг досту Ағча ханымы өлүмдән хилас едир...

Әдәбијјатымызын әдәби-тарихи әсасда өјрәнилдији јухары синиф-

Scanned with ACE Scanner

ләрдә һуманизм тәрбијәсинин формалашдырылмасы үчүн мүәллимин имканлары даһа да кенишләнир. IX синифдә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин тәдрисиндә, хүсусән «Дәдә Горгуд»ун өјрәдилмәсиндә һәмин проблем диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр.

Бу синифдә ајры-ајры сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәсиндә дә һәмин истигамәтдә иш апарылмасына әлверишли имкан јараныр. Јазычынын һәлә һәјаты һаггындакы материалын өјрәдилмәсиндә онларын инсанлара һуманист мүнасибәтләри, әмәксевәр, әдаләтли вә хејирхаһ олмалары көстәрилмәлидир. Бу истигамәтдәки иш јазычыларын јарадычылығы барәдә үмуми мә'луматын верилмәсинә һәср едилән дәрсдә зәнкинләшдирилмәли, онларын әсәрләринин ајрыча өјрәдилмәси үзрә кечилән дәрсләрдә исә даһа да дәринләшдирилмәлидир. Мәсәлән, елә һәмин синифдәчә Низаминин һәјаты өјрәдиләркән бу сәнәткарын һуманист идеалларын чарчысы олмасы барәдә шакирдләрдә илкин тәсәввүр јарадылмалыдыр. Ашағыдакы мисраларын бу мәгамда шакирдләрә чатдырылмасы јеринә дүшәр:

Чалыш, инсанларын ишинә јара,
Кејсин әмәлиндән дүнја зәрхара.
Бачарсан һамынын јүкүнү сән чәк,
Инсана ән бөјүк архадыр көмәк.

Инсанын гүдрәтинә бөјүк инамы олан шаир ону јер үзүнүн әшрәфи сајыр, ләјагәтини уча тутур. Низаминин һуманист бахышлары бүтүн әсәрләриндә өз кениш әксини тапмышдыр. О, лирик ше'рләриндә, хүсусән гәсидәләриндә зүлм вә һагсызлығы кәскин писләјир, инсафлы, әдаләтли, хејирхаһ олмағы төвсијә едир. Шаирин «Олар» рәдифли гәсидәсиндәки фикирләрин шакирдләрә чатдырылмасына ајрыча диггәт јетирилмәлидир:

Ган ичән олма чох аләмдә ки,
өмрүн аз ола,
Чох јејән јох јашамаз, ахыры
зилләтдә олар.
Көмәк ет аләмә, аләм дә сәнә
јар олсун,
Достун олмазса, һәјатын да
фәлакәтдә олар.

Низаминин «Сирләр хәзинәси»ндәки «Султан Сәнчәр вә гары», «Залым падшаһла заһидин дастаны», «Кәрпичкәсән гоҹанын дастаны», «Сүлејман вә әкинчи» һекајәләри барәдә мә'лумат вериләркән һуманист гајә ачыгланмалы, мәнимсәдилмәлидир.

Шаирин ајрыча өјрәдилән «Хосров вә Ширин» поемасынын тәдрисинин бүтүн мәрһәләләриндә һуманизм тәрбијәсинин реаллашдырылмасы үчүн јаранан әлверишли имкандан истифадә едилмәлидир. Әдаләтли, инсанпәрвәр һөкмдар образларынын — һүмрүз, Ширин — тәһлилинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Үчүнчү истигамәт. Мүәллим—шакирд мүнасибәтләринин јени мәзмунда гурулмасы.

Тәһсилин һуманистләшдирилмәси мүәллим-шакирд мүнасибәтләриндә јени чаларларын ортаја чыхмасына сәбәб олур. Е'тираф едәк ки, Совет мәктәбиндә тәһсил алан биз мүәллимләрә дахилимиздәки амирлик, һөкм етмәк иддиасыны, мејлини, чох һалларда боғмаг, өзүмүздән узаглашдырмаг мүјәссәр олмур. Ушағын — шакирдин кичик гәлб аләминә дахил олмағын јолларыны ја билмирик, ја да буна һәвәсимиз олмур. Шакирдә шәхсијјәт, фәрд кими јанашмаг вә һөрмәт етмәк тәһсилин һуманистләшдирилмәси јолунда мүһүм аддымдыр.

Фикримизчә, шакирдә һуманист мүнасибәт мүәјјән гадағалары вә ејни заманда тәләбкарлығы нәинки рәдд етмир, әксинә, мүәллимдән бу саһәдә даһа диггәтли вә мәс'улијјәтли олмағы тәләб едир. Һуманист мүнасибәт шакирд өзбашыналығына имкан вермәк дејилдир. Һуманист мүнасибәт шакирди әркөјүнләшдирмәк дејилдир. Шакирд һәр аддымында һисс етмәли, баша дүшмәлидир ки, әмәлләриндәки һансы ҹәһәт бәјәниләҹәк, һансы писләнәҹәк.

Педагожи елмимиз һәлә чох иш көрмәлидир. Мүәллимләримизә тутарлы төвсијәләр верилмәлидир. Орта мәктәбдә чалышан мүәллимләримиз исә бу күн бир принсипи әсас көтүрмәлидир — дәрс дедијим һәр бир шакирд өз өвладымдыр!

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЈАЗЫ ИШЛӘРИНИН АПАРЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА

Әли ИСКӘНДӘРОВ,
Нәсими Рајон Тәһсил Шө'бәсинин методисти.

Мүшаһидәләримдән ајдын олур ки, орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан јазы ишләринин апарылмасында мүәјјән анлашылмазлыглар вар. Мәсәлән, Азәрбајчан дили дәрсиндә јаздырылан иншаларла әдәбијјатда јаздырылан иншалар арасында олан фәрг бә'зән баша дүшүлмүр, нәзәрә алынмыр. Бизчә, Азәрбајчан дилиндән истәр өјрәдичи, истәрсә дә јохлама иншалар бир саата апарылмалы, икинчи саат исә сәһвләр үзәриндә ишә ајрылмалыдыр. Анҹаг бә'зи мүәллимләр Азәрбајчан дилиндә иншаны ики саата апарыр, сәһвләр үзәриндә ишә вахт ајырмыр, бә'зиләри исә бу ишин нәзәри билликләрин өјрәдилмәсинә ајрылмыш саатларын һесабына көрүр. Еләләри дә вар ки, бир саат һазырлығa, ики саат иншанын апарылмасына, јахуд бир саат һазырлығa, бир саат апарылмасына, бир саат да тәһлилә ајырыр. Јазы ишләринин бу ҹүр апарылмасы, мәнҹә, мәгсәдәујғун дејил.

Әдәби мөвзулардан фәргли сәрбәст, тәсвири вә мүһакимә характерли јазыларда мөвзу конкрет олур вә ону киришсиз, мәтләби бирбаша изаһ етмәјә еһтијач дујулур. Мәнҹә, бу ҹүр мөвзуда јазылан иншаларын һазырлығына да бир саат вермәјә еһтијаҹ јохдур. Она көрә ки, шакирдләр узун мүддәт әрзиндә газандыглары билликләрини, көрүб дујдугларыны үмумиләшдирмәк јолу илә иншаны јазмалыдырлар. Бунун үчүн мүәллимә беш-алты дәгигә вахт бәс едир ки, шакирдләрә истигамәт версин вә онлар евдә иншаја һазырлашсынлар.

Бә'зи мүәллимләр инша вә ифадә јазыларын тәһлилини апарсалар да, журнала ән'әнәви олараг «Сәһвләр үзәриндә иш» јазырлар. Мәнҹә, бу дәрсдә инша вә ифадә јазылар һәм дә кениш тәһлил олунмалыдыр. Она көрә дә журнала «Инша (вә ја ифадә) јазыларынын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш» јазылса, даһа мүнасиб олар.

Әдәбијјатдан исә јохлама инша јазылара верилән ики саатын бир сааты иншанын јазылмасына, бир сааты исә јазынын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә ишә верилмәлидир. Бу просес, мәнҹә, VIII синфин ахырынҹы рүбләринә гәдәр давам етмәлидир. Сонра синфин сәвијјәсиндән асылы олараг, инша јазылар гоша саатла апарылмалыдыр. Анҹаг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шакирдләрин бә'зиләри икинҹи 45 дәгигәнин јарысындан, бә'зән дә үчдә бириндән фајдалы истифадә едә билир, сонра јорулурлар.

Ола биләр ки, шакирдләр VIII синфи гуртарана гәдәр бу вәрдишләрә јијәләнә билмәсинләр. Бу просес IX синифдә даһа ҹидди вә ардыҹыл характер дашымалыдыр. Үмумијјәтлә, бәдии әсәрләрин тәһлили нә гәдәр дәриндән өјрәдилсә, иншаны јазмаг бир о гәдәр асанлашар. Јадда сахламаг лазымдыр ки, IX, X, XI синифләрдә инша јазылар фасиләсиз олараг ики гоша саата апарылыр. Мөвзуларын адлары да, ашағы синифләрдә олдуғу кими јазыја хејли галмыш е'лан едилмәли, шакирдләрә истигамәт верилмәлидир. «Бәс сәһвләр үзәриндә иши вә тәһлили нә вахт апармаг лазымдыр?» суалы мејдана чыхыр. Програмда тәһлилә саат верилмәдијиндән мәктәб тәҹрүбәсиндә фәргли вәзијјәт мүшаһидә едилир.

Мән тәҹрүбәмдә ашағыдакы гајданы әсас көтүрүрәм. Инша јазыларын јохланылмасы баша чатдыгдан сонра нисбәтән асан гавранылан мөвзунун тәдрисинә һәср едилән дәрсдә инша јазыларын тәһлили вә сәһв-

Scanned with ACE Scanner

ләр үзәриндә иши тәшкил едирәм. Елә һәмин дәрсдәчә јени мөвзу барәдә јығчам мә'лумат верирәм. Журнала исә ејни тарихә һәм «Инша јазыларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш», һәм дә ејни мөвзунун адыны јазырам. Бу просесин сәмәрәли олдуғуну өз тәчрүбәмдә јәгин етмишәм.

Сон заманлар јарадычы јазы ишләринә шакирд марағы азалмышдыр. Чалышырлар ки, мөвзу илә бағлы һараданса һазыр материаллар тапсынлар. Сәбәб исә али мәктәбләрә гәбул заманы Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнниндән инша јазыларын олмамасыдыр. Бу ишдә мүәллимләр дә сәһләнкарлыға јол верирләр. Белә ки, шакирдләрин мүстәгил инша јазмасына наил олмаг, әвәзинә, көчүрмәләрә көз јумурлар. Јаддан чыхармаг олмаз ки, јарадычы јазы ишләри шакирдин нитгини, мүстәгиллијини инкишаф етдирән әсас васитәләрдән биридир.

Бә'зи мүәллимләр јазы иши апарылан күн журналда «Евә тапшырыг» графасына «Тәкрар» сөзү јазырлар. Нәјин тәкрары олдуғу исә ајдын көстәрилмир. Јазы ишинин, хүсусән јохлама јазы ишләринин ағыр иш олдуғуну нәзәрә алыб, һәмин күн евә тапшырыг верилмәсә, даһа мәгсәдәујғун олар.

Буну да јада салмаг истәјирәм ки, әлавә тапшырыглы имлалара (әкәр әмәлијјат мәтндән харичдә апарылса), ифадә вә инша јазылара ики гијмәт верилир. Журналда грамматик тапшырыглы имлалара вә ифадә јазылара верилән гијмәтләр кәср хәтти илә бир дамаја јазылыр. Бир саата апарылан инша јазыларын дә гијмәтләри бу чүр јазылмалыдыр. Ики саата апарылан инша јазыларын гијмәтләрини исә һәр дамада бир гијмәт јазмагла кәср хәтти илә гејд етмәк олар.

Һансы фәндән (јә'ни Азәрбајчан дилиндән вә ја әдәбијјатдан) јазы иши апарылырса, журналда да гијмәтләр һәмин фәннин сәһифәсинә јазылмалыдыр.

НӘЗӘРИ МӘСӘЛӘЛӘР

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЛҮҒӘТ ТӘРКИБИНДӘ ҺӘРБИ ТЕРМИНЛӘР

Икрам ГАСЫМОВ,
АДДИ-нин досенти.

Азәрбајчан дилинин лексик тәркиби чохсаһәлилији илә фәргләнир. Белә ки, дилин бу гатында мүхтәлиф елм саһәләринә аид чохсајлы терминләр формалашдығы кими, ајры-ајры пешә-сәнәт саһәләри илә дә бағлы лексик ваһидләрдә өз зәнкинлији илә сечилир. Бу бахымдан дилимизин лүғәт тәркибиндә һәрб сәнәти вә орду гуручулуғу илә бағлы сөз вә терминләр дә мүәјјән рола маликдир. Һәрб иши гәдимлији, халгын һәјат вә мәишәти илә чох әски дөврләрдән әлагәли олдуғу үчүн бу саһәјә аид лексик гат да өзүнүн формалашма гәдимлији, халгын тарихи вә дөвләтчилији илә сых бағлыдыр. Һәрби лексиканын јаранмасы вә инкишафы инсан чәмијјәтинин јаранма вә инкишаф тарихи илә паралел шәкилдә мејдана кәлир. Чүнки чәмијјәт формалашдығы күндән харичи дүшмәнләрә вә һәтта тәбиәтин вәһши чанлыларына гаршы мүбаризә васитәләриндән истифадә етмишдир ки, бунлар да илк јарагларын вә беләликлә дә, дилдә онларын адларынын јаранмасы илә нәтичәләнмишдир.

Һәр бир дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә мүхтәлиф елм вә билик саһәләринә аид лексик ваһидләрин, ајры-ајры јоллар вә үсулларла јаранан сөз вә ифадәләрин мүһүм ролу вардыр. Чәмијјәт јениләшдикчә һәрб саһәси дә инкишаф едир, јени-јени техники васитәләр мејдана чыхыр вә тәбии олараг, онларын адландырылмасы үчүн дә ујғун лексик ваһидләр јаранып. Бу бахымдан дилин лексик гатында өз мүтәһәррриклији илә сечилән саһәләрдән бири дә һәрби лексикадыр. Тәбии ки, дилимизин һәрби лексикасы саһәсиндә баш верән дәјишмәләр мүхтәлиф ичтимаи-сијаси тә'сирләрдән мәһрум дејилдир. Лакин кәнар тә'сирләрин чохлуғуна, мүстәгил ордумузун олмамасына, милли һәрби истеһсалат саһәләримизин јохлуғуна бахмајараг, јенә дә дилимизин лүғәт тәркибиндә милли һәрби терминләрин вә анлајышларын формалашма вә инкишафыны мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Дилимизин дахили ганунлары вә дахили имканлары әсасында чохлу сајда һәрби лексик ваһидләр јаранмыш вә бу просес бу күн дә давам едир.

Дилимизин һәрби лексик гаты гәдимдән формалашыб инкишаф етсә дә, лексиканын дикәр гатларында баш верән дәјишмә вә јениләшмәләр бу саһәдә даһа чох өзүнү бүрузә верир. Лакин бу дәјишмә вә јениләшмә дикәр гатлардан фәргли олараг даһа сүр'әтлә кедир вә дөвләтчилик тарихи илә бағлы башга гатлардан хејли дәрәчәдә фәргли хүсусијјәт дашыјыр. Белә ки, елм вә техниканын дикәр саһәләри илә јанашы, һәрби саһә дә даим јениләшир, даим инкишаф едир, јени термин вә истилаһларла зәнкинләшир. Јени јаранан силаһ вә дөјүш аләтләри көһнә терминләрин дилин лүғәт тәркибиндән чыхмасына, дилин пассив фондуна кечмәсинә сәбәб олур.

Һәрби лексикада баш верән дәјишмәләр һәмишә ејни характер дашымамыш, чәмијјәтимизин мүхтәлиф инкишафы дөврләриндә өзүнәмәхсус спесифик хүсусијјәтләри илә фәргләнмишдир. Әкәр тарихимизин вә әдәби дилимизин илк инкишаф дөврләриндә һәрби лексик ваһидләр даһа чох милли хүсусијјәтләри илә сечилирдисә, сонракы инкишаф дөврләриндә, хүсусилә сон әсрләрдә дилимизин бу гатында алынмалар кәмијјәт бахымындан даһа чохлуг тәшкил етмиш, алынма терминләр апарычы амилә чеврилмишдир. Бу просеси XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг даһа ајдын мүшаһидә етмәк олур. Чүнки гәдим дөврләрдә вә орта әсрләрдә халгымызын дөвләтчилик тарихиндә нисби мүстәгиллик, һәрби васитәләр вә һәрб сәнәтинин милли кејфијјәт дашымасы үчүн шәраит јаратмышдыр. Бу тенденсија XIX әсрин әввәлләринә гәдәр давам етмиш вә сонра милли дөвләтчилијин зәифләмәси, ичтимаи-сијаси асылылыг, һәрби васитә вә һәрби терминләрин јаранмасы да кәнар амилләрлә бағлы олмушдур. Һәрби васитәләрин өзү кими адлары да кәнардан кәлмишдир. Она көрә дә сон јүзилликләрдәки һәрби терминләрин чоху ја алынма сөзләрдән, ја да калка јолу илә јарадылмыш лексик ваһидләрдән ибарәтдир. XIX әсрин әввәлләринә гәдәр һәрби терминләр әввәл бир чох түрк дилләри илә ортаглыг тәшкил етсә дә, орта әсрләрдә вә сонралар даһа чох милли кејфијјәт газанмыш, һәрби анлајышларын адландырылмасы Азәрбајчан сөзләриндән ибарәт олмушдур. Азәрбајчан сөзләри илә ифадә олунан һәрби анлајышлар сонралар сырадан чыхдығы, јениләри јарандығы үчүн һәрби терминләр дә архаикләшмиш, онларын әвәзинә һәмин функсијаны јеринә јетирә билән дикәр анлајыш вә терминләр јаранмышдыр. Мәсәлән, ибтидаи силаһ вә дөјүш сурсаты кејфијјәти дашыјан гылынч, галхан, ох, сүнкү вә с. кими аләтләр өз функсијасыны вә мүасирлијини итирдијинә, онларын әвәзинә јени, даһа мүасир аләт вә васитәләр јарандығына көрә һәмин анлајышларын адлары да дилин архаик лүғәт фондуна кечир, әвәзинә даһа јени силаһлар вә онларын адлары јаранып. Артыг мүасир дөјүш силаһлары вә техникаларынын адлары кими автомат, пулемјот, атом бомбасы, ганадлы ракет вә с. кими јени терминләр дилин һәрби лексикасында апарычы мөвге тутур.

Мәншә бахымындан һәрби лексикада мүшаһидә олунан бу дәјишмә просеси лүғәт тәркибинин һәрби терминләр һесабына зәнкинләшмәсиндә өзүнү көстәрир. Јә'ни һәрби анлајышлары ифадә едән терминләрин јарадылмасында, дикәр гатларда олдуғу кими, лексик, морфоложи, синтактик вә калка үсулла-

Scanned with ACE Scanner

рындан чох истифадә етмәклә термин јарадычылығы процеси бу күн дә давам едир. Тарихи бахымдан јанашсаг, дилимизин инкишафынын гәдим вә орта әсрләр дөврләриндә лексик вә морфоложи үсулдан даһа чох истифадә олунурдуса, сон дөврләрдә бу просесдә апарычы јери синтактик вә калка үсулу тутур. Бу да сәбәбсиз дејил. Чүнки сон дөврләрдә һәрб сәнәтинин даһа сүр'әтли инкишафы, һәрби сәнаје комплексләринин јарадылмасы бу саһәјә аид сајсыз-һесабсыз анлајышларын јаранмасы вә беләликлә, һәрби терминләрин буна ујғун шәкилдә инкишаф етмәсинә сәбәб олуб. Һәмчинин сон әсрләрдә республикамыза һазыр силаһ вә техниканын кәнардан кәтирилмәси онларын адландырылмасынын — терминләрин дә башга дилләрдән алынмасы зәрурәтини мејдана чыхармышдыр. Бу просесә тә'сир едән амилләрдән бири дә мүстәгил орду гуручулуғумузун олмамасы иди. Бу сәбәбләрә кәрә дә һәрби лексиканын бүтүн саһәләринә аид сөз вә ифадәләри әсасән алынмалар тәшкил едирди, ән јахшы һалда исә онлара ујғун милли терминләрин јарадылмасында синтактик үсулдан, даһа чох исә калка үсулундан истифадә олунмушдур. Һәрби техника, һәрби силаһ вә дикәр һәрби анлајышларын мүрәккәб хассәли вә чох функсијалы олмасы нәтичәсиндә онларын адландырылмасы да лексик вә морфоложи бахымдан мүмкүн олмадығы үчүн әксәр һалларда синтактик үсула мүрачиәт едилир вә бу јолла һәмин анлајышларын ифадәси мүмкүн олур. Мәсәлән: зондла тәдгиг етмә, ајаг хизәкчиси, гәфил атәшә тутулма вә с.

Јени јаранан чохсајлы һәрби васитәләрин вә анлајышларын адландырылмасы үчүн милли дилимизин өз имканлары кифајәт етмәдијиндән ән асан јол кими калка үсулуна мүрачиәт етмәк мәчбуријјәти илә үзләширик. Бу бахымдан сон дөврләрдә јаранмыш гит'әләрарасы баллистик ракет, ганадлы ракет, чохгатлы атәш, атәш вә маневрләрин ујғунлуғу, узун гатларла атәш вә с. онларча һәрби терминләрин рус дилиндән калка үсулу илә дүзәлмишдир.

Азәрбајчан Республикасынын мүстәгиллијә говушмасындан сонра милли орду гуручулуғу илә бағлы бир чох архаикләшмиш һәрби терминләрин јенидән ишләдилмәси фактлары да мүшаһидә олунур. Бу заман ејни функсија дашыјан, истифадәдән галмыш јараг адынын јени јарадылмыш силаһлара верилмәси мејли дә күчләнир. Һәлә гәдим дөврдән дилимиздә ишләнән сүнкү термини әввәлләр ити учлу ибтидаи силаһ адыны билдирирдисә, инди формача вә функсијача она охшар олан одлу силаһын — автоматын учлуғу, учуна бәркидилмиш васитәнин адыны билдирмәклә јени кејфијјәт газанмыш вә дилин актив ишләк фондуна кечмишдир. Дикәр һәрби лексик ваһидләрин дә милииләшдирилмәси саһәсиндә сон онилдә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Артыг архаикләшәрәк дилимизин әсас лүғәт фондундан чыхмыш бир чох һәрби терминләр јени һәјат газанараг дилин актив фондуна дахил олмушдур. Бу заман һәмин терминләр ја әввәлки мә'наларыны бәрпа етмиш, ја да јени мә'наларда ишләнилмәјә башламышдыр (сүнкү, чавуш, кизир вә с.) Бу просес инди дә сүр'әтлә давам етдирилир вә јәгин ки, јахын кәләчәкдә милли, мүстәгил орду гуручулуғу просеси давам етдикчә термин миллилији даһа чох актуаллашачагдыр.

Чох әламәтдар һалдыр ки, мүстәгиллик илләриндә милли орду гуручулуғу саһәсиндә апарылан глобал ишләр нәтичәсиндә Азәрбајчан дилиндә һәрби лексиканын, һәрб сәнәтинин бу вә ја башга саһәләринә аид терминләр системинин формалашмасы просеси кедир. Бу формалашма вә сабитләшмә просесини тә'мин етмәк мәгсәдилә сон илләрдә һәрби терминолокијаја даир чохлу тәрчүмә вә изаһлы лүғәтләр чап едилмиш, һәрб сәнәти тарихиндә илк дәфә олараг Азәрбајчан дилиндә үмумтәһсил мәктәбләри үчүн «Ибтидаи һәрби һазырлыг» фәнни үзрә програм вә дәрслик һазырланмыш, нәшр едиләрәк истифадәјә верилмишдир. Бүтүн бунлар нәтичә е'тибарилә дилимиздә һәрби терминләрин зәнкинләшмәсинә көмәк едир.

«СӘНИН ДӘ ШӘҺРИЈАРЫН ТӘК БУ ТАЈДА БИР БАЛАН ВАРДЫР»

Илдырым НӘЗӘРОВ,

Масаллы рајонундакы Ә. Бағыров адына Һәсәнкүчә кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Устад Шәһријарын Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгеји барәдә чох јазылмышдыр. Бу јазыларда белә бир фикир өн плана чәкилир ки, Чәнуби Азәрбајчан түркләринин әдәбијјатында ана дилли ше'римизин тонгалыны аловландыран, бу дилдә јаздығы әсәрләри илә халгыны севиндирән, кәдәрләндирән, һәјәчана кәтирән, дүшүндүрән бир шаир кими Шәһријар әвәзсиз бир јазардыр.

Вахтилә түркчәмиздә әсәрләр јазмағын чәтинлијиндән килејләнән даһи Фүзулинин елә һәмин дилдә дүнја шөһрәти газанмыш «Лејли вә Мәчнун» кими сәнәт инчиси јаратмасындан нечә әср сонра Чәнуби Азәрбајчанда фарс дилиндә јаздығы әсәрләри илә кифајәт гәдәр шөһрәт газанмыш Шәһријарын бирдән-бирә доғма халгын дилиндә «Һејдәрбабаја салам» кими үмумхалг севкиси газанмыш бир әсәр јаратмасы «түркүн дили тәк севкили, истәкли дил олмаз» фикрини бир даһа тәсдигләди.

Ше'рләринин бириндә «түрки бир чешмә исә мән ону дәрја еләдим» дејән устад, шүбһәсиз, Чәнуби Азәрбајчан түркләринин әдәбијјатындакы мөвгејинә ишарә етмишдир. Шәһријар јарадычылығында бу «дәрја»нын ән дәрин јери «Һејдәрбабаја салам»дыр. Һәлә сағлығында фарсын Һафизинә тај тутулан Шәһријарын бирдән-бирә сојкөкүнә гајыдышы, доғулдуғу, бөјүдүјү кәндин һәјатыны һејрәтамиз һәссаслыгла гәләмә алмасы кичик бир дағ олан Һејдәрбабаны елә бир зирвәјә галдырды ки, бүтөв Азәрбајчан — о тајлы-бу тајлы Азәрбајчан көрүндү. «Һејдәрбабаја салам» тәкчә бир кәндин (Хошкинаб), тәкчә бир дағын (Һејдәрбаба) тәсвири јох, «Јахшылығы әлиндән алынмыш», «сәрвәтләри бимүрвәт инсанлары тәрәфиндән һәррача гојулан» талан едилән, дарда галмыш шир тәк нә'рә чәкиб һајгыран, әсарәт бојундуруғундан гуртулмаға чағыран јары бөлүнмүш бир мәмләкәтин — Азәрбајчанын өзүдүр.

Бир учајдым бу чырпынан јелинән,
Бағлашајдым дағдан ашан селинән,
Ағлашајдым узаг дүшмүш елинән,
Бир көрәјдим ајрылығы ким салды,
Өлкәмиздә ким гырылды,
ким галды!

Иранын һакимијјәт органлары тәрәфиндән бу таја кечмәсинә мүхтәлиф васитәләрлә имкан верилмәјән Шәһријар һәлә сағлығында «Һејдәрбабаја салам» поемасы илә сәрһәдләри ашыб Азәрбајчана кәлди.

Өмрүнү мадди еһтијач ичиндә кечирән Шәһријара Иранда бу күн мүнасибәт нечәдир?

Бу јахынларда Тәбриздә оларкән Шәһријарын халг арасындакы сәнәткар нүфузунун нечә әзизләндијини е'тираф етмәјә билмәрәм. Иран дөвләтинин устадла бағлы көрдүјү ишләр дә нәзәрәчарпачаг гәдәрдир.

Тәбризин гәдим јашајыш мәһәлләләриндән бириндә — Сејид Һәмзә мәсчидинин јахынлығында Шәһријарын гәбри үстүндә учалдылмыш мәгбәрә әзәмәтинә көрә Азәрбајчанда Низами вә Вагифә учалдылмыш мәгбәрәләрдән гәтијјән кери галмыр. Бу нәһәнк мәгбәрәнин ашағысындакы Шәһријарын гәбри олан бөјүк салондан јерин алты илә дөрд истигамәтдә тунелләр чәкилмиш, диварларда Тәбриз шаирләринин портретләри, мүхтәлиф рәсм

Scanned with ACE Scanner

әсәрләри, Иранын дөвләт башчыларынын портретләри вурулмушдур. Мәгбәрә дөвләт тәрәфиндән мүһафизә едилир.

Шәһријарын јашадығы ев инди музејә чеврилмишдир. Шаирин оғлу Һади бәјә башга јердә ев верилмишдир. Бир чох мағазаларда Шәһријарын фарс дилиндә нәфис шәкилдә тәртиб олунмуш үч чилдлијинә, профессор Һәмид Мәммәдзадәнин редакторлуғу илә әрәб әлифбасында Азәрбајчан түркчәсиндә күллијјатына, Шәһријарла бағлы тәгвимләрә, дәфтәрчә вә ачыгчалара, устадын өз сәси илә магнитафон лентинә јазылмыш «Һејдәрбабаје салам» поемасына, Тәбриз университетиндәки чыхышынын лент јазыларына раст кәлмәк мүмкүндүр. Мағазаларын бириндән Шәһријарын бүстүнү дә алдым. Орта мәктәб дәрсликләринә Шәһријарын фарсча әсәрләри дә (Иранда түрк дилиндә мәктәбләрин олмамасы мә'лумдур) дахил едилмишдир. Үнсијјәтдә олдуғум адамларын әксәријјәти Шәһријарын фарсча, түркчә әсәрләриндән парчалар сөјләјир, шаирин һәјаты илә бағлы марагды әһвалатлар данышырдылар. Бунлардан бирини — Шәһријарын имам Әли һаггында јаздығы ше'рин тарихчәси Әрдәбил университетинин Илаһијјат факүлтәсини бу ил битирмиш Исмајыл Ризаијан данышды. Деди ки, Шәһријар бу ше'рдән бир нечә бејт јазмыш, сонралар ону тамамламағы унудубмуш. Гумда һөрмәтли бир алим јухусунда имамы көрүр. Һәзрәт Әли Тәбризә кедиб Шәһријары тапмағы вә имама јаздығы ше'рин нә үчүн тамамланмадығыны сорушмағы тапшырыр. Алим белә дә едир. Шәһријары тапыб имама јаздығы ше'рин нә үчүн јарымчыг сахладығыны сорушур. Устад бундан чох тәәччүбләнир, һәгигәтән белә бир ше'р јаздығыны, лакин сонралар унутдуғундан ону давам етдирмәдијини, һәм дә имам һаггында јаздығы ше'ри һеч кәсә охумадығыны билдирир. Алимдән буну һарадан билдијини сорушдугда о, көрдүјү јухуну Шәһријара данышыр. Бундан тә'сирләнән Шәһријар имам Әли һаггында јаздығы ше'ри тапыр вә ону тамамлајыр:

Дел әкәр хода шенаси,
һәме дәр рухи Әли ра.

Бе Әли шенахтәм мән,
Бе хода ғәсәм хода ра.

Бечозәд Әли ке арәд,
Песәро әбүл әчаиб.

Ке әләм конәд бе аләм,
Шүһәдаји Кәрбәла ра.

(Тәрчүмәси: Әкәр гәлбән Аллаһы танымаг истәсән, Әлинин үзүнә бах. Онун сифәтләринин чоху (мәрдлик, аличәнаблыг, әдаләтли олмаг—**И.Н.**) Әлинин үзүндәдир. Анд олсун Аллаһа ки, мән дә ону (Аллаһы) Әлијә бахмагла таныдым. Бу о адамдыр ки, бөјүтдүјү әчиб оғлан Кәрбәла шәһидләринин әләмини бүтүн дүнјаја таныдты).

...Тәбриздә оларкән гисмәтимә устад Шәһријарын јеканә оғлу Һади бәјлә көрүшмәк дә дүшдү. Шаирин ев-музејиндән онунла телефонла данышдым. Азәрбајчандан кәлдијими вә онунла көрүшмәк истәдијими биләндә онун көрүшүнә кетмәјә разы олмады. Галдығым меһманхананын адыны сорушду вә өзү кәләчәјини билдирди. Бир саат кечмәмиш көрүш баш тутду. Һади бәјин Азәрбајчан һаггында, кифајәт гәдәр мә'луматы вар. Сөһбәтдә Р. Рзадан, С. Вурғундан, С. Рүстәмдән, М. Рәһимдән, Ә. Күрчајлыдан кәтирдији мисаллар онун әдәбијјатымыза да јахындан бәләдлијини нүмајиш етдирди. Һади бәјлә әдәбијјат вә сијасәтлә бағлы етдијимиз сөһбәтләрин бир һиссәсини диктафон јазысына алдым. Онлардан бә'зи парчалары тәгдим едирәм. «...Вәтәни дә анасындан ајырмырды Шәһријар. Вахтилә М. Рәһимә чавабында дејирди:

Үрәк ганымла мән дә јаздым,
ај назлы анам Гафгаз,
Сәнин дә Шәһријарын тәк
бу тајда бир балан вардыр.

...Мән чох ушаг идим. Јадымдадыр, Шәрги Алманијанын истеһсалы олан бир радиомуз варды — «Стасфорд». Биз радиодакы Гафгазы тутардыг, о тајы — Гафгазы. Онда мән белә һесаб едәрдим ки, Бакы бу радионун архасындадыр. О вахтдан

биз бу тајда јашасаг да, о тајын ешгилә, о тајын әлагәсилә јашамышыг. Бизим евдә о тајын сөзү олуб һәмишә.

...Бир вахты С. Вурғунун фарс әлифбасы илә јазылмыш «Истигбал тәранәси» китабы әлимизә дүшмүшдү. Атам о вахт јатагда иди. Мәнә дејирди ки, бурда Сталиндән чох јазылыб, башга китабыны истәјирәм Сәмәд Вурғунун. Мән дә С. Вурғунун II Бејнәлхалг мүһарибәсиндән данышан «Јанғын» ше'рини тапдым. Ону нечә дәфә охутдурду мәнә. «Бу чох бөјүк шаирдир», — дејирди. «Вәсф, товсиф әдәбијјатында чох-чох јүксәк шаирдир». Нечә дәфә ону өз ше'риндә кәтирмишди.

...Лап ахырынчы дәфә хәстәлик јатағында иди, өмрүнә бир нечә ај галмышды. Бакыда енсиклопедијанын X чилди чыхмышды. Орда Шәһријарын барәсиндә дә кетмишди. Ону охуду јатагда. Үч нәфәр ки, Тәбриз јазычыларындан вар иди отагда, онлара јенә Бакы һаггында данышды. Деди ки, ора мәним гибләкаһымдыр».

Һади бәјин сон вахтлар тез-тез сәсләнән вә кетдикчә гүввәтләнмәкдә олан бир идејаја — Азәрбајчанын бирләшмәсинә мүнасибәти дә мараг доғурду. О, бу ишин мүмкүнлүјүнә тамамилә әмин олдуғуну билдирмәклә јанашы, идејанын керчәкләшмәсиндә халгын, милләтин маарифләнмәсинин вачиблијини хүсуси олараг гејд етди: «һәм кечмишдә, һәм дә инди шаирләримиз, зијалыларымыз һәмишә бир-бири илә олублар. Халг бир зијалылыг сәвијјәсинә чатанда онлар да бир-бири илә олачаглар».

— Инди ваһид Авропа сөзү ишләнмәкдәдир, — дејә Һади бәј сөзүнә давам етди, — Алманија, Корeја, Вјетнам, Јәмән бирләшә билир, нечә олур ки, биз бирләшә билмәјәк. Мәдәни чәмијјәт гуруландан сонра бир күнүн, бәлкә дә бир саатын ишидир. Сизин сағлығыныз бизим сағлығымыз, дирчәлишиниз бизим дирчәлишимиздир, — деди.

Мәдәни чәмијјәт гурулмасындан данышаркән о, күтләви информасија васитәләринин, хүсусилә, Азәрбајчан телевизијасынын һеч олмаса бир каналынын пејк антенналарына гошулмасынын вачиблијини хүсуси олараг гејд етди.

Һади бәј ајрыланда Акиф Исламзадәнин сәһһәти илә марагланды вә Сара ханымын ифасында маһнылара гулаг асмаг истәдијини билдирди.

Устад Шәһријарын фарс дилиндә јазылмыш әсәрләринин Азәрбајчан түркчәсинә чеврилмәси дә устадын оғлунун ән бөјүк арзуларындандыр.

Һади бәј әлавә етди: Шәһријар фарсча ше'рләриндә дә Азәрбајчан һаггында чох јазыб. Инди радионузун Чәнуби Азәрбајчан редаксијасында тез-тез сәсләндирилән бу сүруд, һимн, маһны кими сәсләнән «Көнлүм гушу ганад чалмаз сәнсиз бир ан, Азәрбајчан» да фарсчадан тәрчүмәдир.

Һади бәј Шәһријарын јубилејинә һәср олунмуш кечәләрдә иштирак етмәк истәдијини билдирди. Анчаг индијә кими нә дөвләт, нә дә ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән она белә чағырыш кәлмәдијини билдирди.

Орта мәктәбин әдәбијјат програмында устад сәнәткарымызын ирсинин өјрәдилмәсинә VIII синифдә 3, XI синифдә 5 саат ајрылмышдыр. Әдәбијјат мүәллимләри бу саатлардан сәмәрәли истифадә етмәли, өлмәз шаиримиз һаггында шакирдләрә долғун тәсәввүр јаратмалыдырлар.

Scanned with ACE Scanner

ЈҮЗ ИЛ ДӘ ӨМҮРДҮР...

Һималај ГАСЫМОВ,
филолокија елмләри доктору, профессор.

Јүз ил бир инсан өмрүнүн һүдуду вә заманы ола биләр. Лакин о, сәнәткар өмрүнә һәдд ола билмәз. Чисмани өмрүнү сон дәрәчә ләјагәтлә баша вуруб сәнәтилә руһи-мә'нәви өмрү рөвнәгләндирән Сүлејман Рәһимов үчүн әслиндә јүз ил нәдир ки? 17 илдән бир гәдәр артыг мүддәтдә С. Рәһимовун чисмани јохлуғу онун мә'нәви-руһи варлығыны, мөвчудлуғуну тәсдиг етди. Чүнки сәнәтинин бәдии гајәси заманын идеја вә говғаларына дејил, әзәлә, илкинлијә вә сафлыға тушланмышды. Бу бахымдан С. Рәһимов хошбәхт сәнәткардыр. Чүнки илк өнчә өмрү бади-фәнаја верән олмады. Күчүнү, ирадәсини Улу Танрысындан алды, вәтәнинә, милләтинә тәәссүбкешликлә, саф нијјәтлә, тәмәннасыз хидмәт етди. С. Рәһимовун мөвзу вә гәһрәманлары заһирән заманын олајларындан хәбәр версә дә, дахилдә әдиб даим көнлүнүн вә руһунун тапшырығыны вәсф етмишдир. Бу бахымдан тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын она јетә билмәмәси тәбии сајылмалыдыр. Чүнки С. Рәһимов өзүнәмәхсус бәдии идрак күчү илә мәсәләләри структур планда ачыглајыр, дахилдә сон дәрәчә давамлы олан мә'нәви мөвге тутур, тәнгидин исә заһирә тушланан «аргументләри» (чох заман сијаси-идеоложи вә формал олан аргументләри) әсәрдә тәлгин едилән мә'нәви мүндәричәни гәдәринчә еһтива етмәдијинә вә ја еһтива едә билмәдијинә көрә шәрһ заманы көнүл ачмајан, үнвана туш кәлмәјән гәнаәтләр дә мејдана чыхырды.

С. Рәһимов сон дәрәчә мәһсулдар, һејрәтамиз бир сүр'әтлә јазыб-јарадан сәнәткар иди. Өмрүнү пәрванә кими тале јолларында она мүсафирлик едән, бир чох мәгамларда гәјнајыб-гарышан, доғмалашан, онунла вәһдәт јарадан гәһрәманларына сәхаватлә, көнүл хошлуғу илә пајламышдыр. Хошбәхтликдән гәһрәманлары да гәдирбилән олдулар, мүәллифләринин үрәк дөјүнтүләрини даим динләдиләр, онун фикир вә идејаларынын лајигли дашыјычылары олдулар. Бунунла да бир образ кими өз дәјәрләрини горујуб сахладылар. «Шамо», «Сачлы», «Ана абидәси», «Ағбулаг дағларында», «Гафгаз гарталы», «Гошгар гызы», «Мәһтәбан» вә с. бу кими әбәди јашарлы әсәрләрлә бүнөврәләнән мөһтәшәм сәнәт галасында мәкан тутан гәһрәманларын һәр бири С. Рәһимова көнүлләрдә бир абидә учалдыр. Чүнки бу гәһрәманлар чох көзәл анлајырлар ки, С. Рәһимов онлары үрәк ганы илә јарадыб, тәмәннасыз өмүр бағышлајыб, дөнүк чыхмаг ағсачлы, јорғун јолчуну мәнзил башына — әбәдијјәт аләминә чатдырмамаг бөјүк күнаһдыр. Башга сөзлә, мүәллиф мә'нәви ешглә јаратдығы бәдии сурәтләриндән ајры бир мүнасибәт көзләмирди.

С. Рәһимов мүһитин јеканә рәнкинә тамаша етсә дә, аһәнкини динләсә дә, һеч вахт заһири, кечичи вә һәтта тарихи олана да алудәчилик көстәрмәмишдир. Мәфтун олдуғу јари-меһрибаны јарадычылыг ешги олдуғу һалда кәлди-кедәр олајлара бел бағлајыб көнүл вермәзди. Бир әсри баша вуруб икинчи әсрә гәдәм гојан С. Рәһимовун чавиданлығынын көкү, сәбәби мәһз бунда вә ондан өз мүһүм олмајан кәркин бәдии ахтарышларындадыр. Онун зәнкин әдәби биографијасы өзүнүн һәгиги елми тәһлилини көзләмәкдәдир. Јалныз јахын концептуал мүнасибәтлә, вулгар тәһрифләрдән азад тәфәккүрлә бу сәнәтин маһијјәтинә нүфуз етмәк олар. Әкс һалда әдибин әсәрләриндә предметләшән «мән-заман» мүхалифәтләри вә бу өзүл үстүндә јарадылан мүәллиф консепсијасынын дахили-фәлсәфи мә'насы гәдәринчә ачыгланмајачаг вә ејни заманда, «үлкү»сүз, «норма»сыз С. Рәһимов јарадычылығынын јени елми идејалара, нәзәри бахымлара, көрүм бучагларына ме'јар вермәсинин сирри пүнһан галачаг.

Илк китабы «Шамо»ну 31 јашында (1931) чап етдирән С. Рәһимов әдәбијјата романла кәлмишдир. Сәнәт аләминә романла гәдәм басмаг «надир бир истисна» (Ј. Сејидов) һесаб едилә биләр. Лакин дөврүн тәнгидиндә С. Рәһимовун әдәбијјата «нисбәтән јашлы икән» (Ј. Сејидов) кәлмәсинин сәбәби гәдәринчә ачыгланырды. Әслиндә јарадычылыг актыны керчәкләшдирән формадыр, јаш дөврү илә мүәјјәнләшдирилә билмәз. С. Рәһимовун тәфәккүрүнүн романын «тәфсилаты»на ујғунлуғу бу бахымдан тәбиидир. Әдиб «һәјат јолу» әсәриндә әдәбијјата романла кәлмәјинин сирләрини белә ачыглајыр: «Дәрсдә, ишдә, трамвајда, кур данышыглар кедән ичласларда белә «Шамо» мәндән үзүлмүр, бејними, зеһними мәшғул едирди». «Һочазда оларкән мүәллим јолдашымын нағыл етдији бир һадисә хүсусилә бејнимдә доланыр, мәнә раһатлыг вермирди. Одур ки, көзләримлә көрдүкләрими, билдикләрими, ешитдикләрими чәмләшдириб бир әсәр јазмаг истәјирдим». Нүмунәләрдән ајдын көрүнүр ки, әдибин «бејнини, зеһнини мәшғул» едән, өзүнүн дедији кими «охудуғу тарих», «көрдүкләри, билдикләри ешитдикләри, нағыл едиләнләр» она динчлик вермир, ону мәһз һадисәләри роман мәзмунунда, бу жанрын «чәрчивәси»ндә тәһкијә етмәји тәләб едирди. Мә'лум олур ки, баш галдырыб јазылмасыны истәјән әһвалат да кичик жанра сыған ади әһвалат дејилмиш.

С. Рәһимовун заман-заман һәјат јолу бәдии јарадычылығында јени бир вүс'әтлә тәзаһүр едир. «Ата вә оғул» повестиндә јазычынын ушаглыг илләринин унудулмаз хатирәләри чөзүлдүјү һалда, «Сачлы» вә «Меһман»да отузунчу илләрдә рајон партија комитәләриндә рәһбәр вәзифә тутдуғу вахтларын ичтимаи-тарихи керчәклији гәләмә алынмышды, «Ана абидәси» романынын әсасында ијирминчи илләрдә јетишән зијалыларын әмәл вә гајәләри предметләшдирилир. 1940-чы илләрин сону вә 50-чи илләрин әввәлләриндә Азәрбајчанда реаллашан психоложи-мә'нәви иглим шәраити мүрәккәб инсан мүнасибәтләри апарычы гәһрәманы мүәллиф өзү олан «Ағбулаг дағларында» романында бәдии тәсвир објекти олмушдур.

«Уғунду» романы әдибин сатира үслубунун уғурларындан хәбәр верди. «Гафгаз гарталы» романында тарихимизә унудулмаз гәһрәманлыг сәһифәләри јазан Нәби вә Һәчәр дәјанәти С. Рәһимовун гәләминә хас олан бәдии васитәләрлә милли-мә'нәви јаддаша һәкк едилди. Мөвзуну бәдии консепсијасына табе тутан әдибин еркән үзүнтүлү бир овгат јашамасы онун хилгәтинин сафлығындан хәбәр верир. Хүсусилә Шамодан ајрылмаг әдиб үчүн чох ағрылы вә кәдәрли олуб. Алтмышынчы илләрин орталарында тале јолларында инамла ирәлиләјән парлаг бир зәка саһиби олан, Азәрбајчанымыз үчүн үмидверән бир елми-әдәби сима кими јетишән севимли өвлады Шамону (Шамили) итирән, аз сонра узун илләр сирдашлыг етдији, идеал јолларында биркә кетдији, севиб-сечдији вә көнүл вердији образы Шамосундан ајрылмасы она гәм үстүндән гәм галатдырды. Бу һүзүнлү овгат тале, гәзов-гәдәр, алын јазысы анламында «Кәсилмәјән кишнәрди» романында керчәкләшди.

Роман поетикасына јарадычы јанашдығына көрә бә'зән «норма»ја сығмыр, һадисәләри «күч-бәла үчүча кәтирирди» (С. Рәһимов. Гулу, әзизим Гулу; 26.XI.1970; Бах: Дағ вүгарлы сәнәткар; «Коммунист» гәзети, 11 нојабр, 1990).

«Шамо» бир мә'нада Шамо вә Гәмәрин накам мәһәббәт дастаны кими дә инчәләнә биләр.

Инсана һәдсиз үзүнтү кәтирән бу гәмли мәһәббәт дастаны һәм дә белә бир инам доғурур ки, демәк дүнја хали дејил, Нәби вә Һәчәрин әһвалаты исә әфсанә дејилмиш. Гоша гәһрәманларын накам мәһәббәт дастанлары тарихдән вә ајры-ајры мәнбәләрдән бизә бәлли олса да, XX әсрин кешмәкешли тарихиндә

Scanned with ACE Scanner

онларын јенидән көрүнмәси вә јүксәк сәнәт јолу илә Гәмәр вә Шамс образларында чанландырылмасы С. Рәһимовун гәләминин гүдрәтиндән хәбәр верир. Һәм дә белә бир гәнаәт доғурур ки, ән мә'налы өмүр мәһәббәтлә кечән, саф севкинин тәнтәнәсинин тәсдигинә сәрф едилән өмүрдүр. Мәһз бу заман чисмани өмрүн гыса олмасы һеч дә горхулу дејил. Чүнки севкилиләр мәһәббәтә сәдагәтләри илә артыг мә'нәви өмрә говушмушлар, ешг јолунун әбәди мүсафиринә чеврилмишләр.

«Јазысыз баш дашлары» фәслиндә мүәллиф санки бөјүк Фүзулинин «Көстәрән саәтдә дөврани фәләк бир ингилаб» мисрасындан доған гајәни чағдаш тарихин олајларында арајыр. Вә сон анда белә бир инам јараныр ки, «Падишаһи-мүлк»... гит'әсинин гәнаәти бүтүн заманларда керчәкләшә биләр. «Јазылмамыш баш дашлары» һәм дә фәләјин ингилабынын һөкмүдүр. Дүнја таразлығыны позмаг, мүвазинәти нәзәрә алмамаг, нисбәти көзләмәмәк, әбәди ганунлара гаршы кетмәкдир ки, бунун да интигамы јаман олур. Бу бахымдан бир анлыға Јусиф Сәмәдоғлунун мәшһур «Гәтл күнү» романындакы Баба Каһаны, онун интигамыны јада салмаг кифајәтдир.

«Шамо» романынын «Јазылмамыш баш дашлары» фәслинин сону, даһа доғрусу романын сону ашағыдакы кими гуртарыр:

«Мәзарларын сел-суја дүшмәји икинчи өлүм сајылырды. Әксингилабчылар дејәчәкләр ки, болшевикләри торпаг да гәбул етмир. Онларын о дүнјасы јохдур. Ало ики-үч күндән бир бура јол еләди, сел тәрпәдиб јыхан, бир-биринә гарышмыш јазысыз баш дашларына бахды, хејли бахды, бу башдашындан о башдашыны ајыра билмәди» (С. Рәһимов, Шамо, V чилд, сәһ. 474).

Нүмунәјә диггәт јетирилсә, бурадакы идеја-фәлсәфи фикрин дәринлији, әзәли вә әбәди мәгамлары тарихи контекстдә тәсдиг етмәкдә мүәллифин игтидары ајдын көрүнәр. Мүхтәлиф истигамәтлә јозум имканы верән һәмин парчада мүәллиф тарихи һадисәләрдән објектив гијмәт чыхармағы санки охучунун өз өһдәсинә бурахыр, мөвгејини заһири һадисәләрин ахарында дејил, дахили просесләрин контекстиндә ачыглајыр. Бу заман мүәллифин коммунистлији, әдәбијјатын партијалылығы «принсип» објективлијә, сәнәтин өз әбәди «ганунлар»ы әсасында јаранмасы инамына көлкә салмыр. Хүсусилә, «мәзарларын сел-суја дүшмәји икинчи өлүм сајылырды». «Әксингилабчы» адландырылан вәтән өвладларынын дили илә олса да, «болшевикләри торпаг гәбул етмир. Онларын о дүнјасы јохдур» кими гәнаәтләр һеч дә мүәллифин болшевик ојунларына һүсн-рәғбәтиндән хәбәр вермир. Дикәр тәрәфдән башдашларыны бир-бириндән ајырмағын мүмкүн олмамасы да, «вәһдәт» дејил, мәһз фани олмагдыр.

Романын бешинчи чилдинин әввәлиндә тарихин синәсиндә чәрәјан едән һадисәләрин әсил маһијјәтини анлаја билмәјән Кәрбәлајы Һатәмхан сәбәбкары ахтарыр. Онун фикринчә, бүтүн бу ишләрин мајасы Сафо оғлу Шамодур. Ханиманынын дағылмасында мәһз ону күнаһкар билир вә Мароја «оғлум, Шамону өлдүр» — дејә амансыз бир тапшырыг верир. «Амансыз» она көрә ки, Шамо тарихи шәраитин јетишдирдији, даһа доғрусу, онун далғасында кәлән ичтимаи тип кими һәм дә макромүһитин трактик гәһрәманы иди. Ејни заманда епопеја гәһрәманы кими шәхси талеји үмуминин сәадәтинә бағлы иди. Халгын сәадәти исә ингилаба, синфи мүбаризәјә вә ашағыларын һакимијјәт башына кәлмәсинә бағланырды. Шамо да бу «тарихи миссија»ны һәјата кечирәнләрдән бири иди. Мәһз бу мә'нада Һатәмхан тарихи шәраити гијмәтләндирә билмәдијинә көрә һәмкәндлиси Шамону ән биринчи дүшмән һесаб едир. Јери кәлмишкән, гејд етмәк лазымдыр ки, Кәрбәлајы Һатәмханын ашағыдакы фикирләрини јазычы һеч дә бирмә'налы олараг дүшмән фикри кими гәбул етмир: «Шамо «милләти ислам» сәнкәриндә болшовој дили илә данышмасајды, дөјүшән «милләти-ислам» сәнкәриндә башыпозуглуг törәтмәсәјди кәләф һеч чүр бунча долашмазды. Әкәр Шамо ашағы Гарабағдан болшовојлуғу Чалбајыр Шеһлисинә кәтирмәсәјди, «бу учгарда бу ганлы ојунлар ојнанмазды, һәр нечә олса да бүтөвлүкдә ингилаб олмазды, нә Шамо тәрәфинин каһасы өз атасы Сафонун өлүм јувасына чевриләрди, нә дә Кәрбәлајы Һатәмхан тәрәфинин ханиманы бунча бүнөврәси бирдән-бирә сөкүлүб төкүләр, алт-үст олуб дағыларды». Демәли, Кәрбәлајы Һатәмхана көрә бүтүн бу ганлы говғаларда биринчи, башлыча мүгәссир «болшовојлуғу Гарабағдан Шеһлијә кәтирән, бурада ингилаб савашы салан Шамодур, Аллаһ јолундан чыхан Сафонун оғлудур» (С. Рәһимов, Шамо, V чилд, с. 11).

Дејиләнләрә бу күнүн олајлары бахымындан гијмәт вердикдә ајдын олур ки, С. Рәһимовун мүәјјән фикирләри Кәрбәлајы Һатәмханын дилиндән дејилсә дә, өлкәдәки чағдаш керчәкликлә сәсләшир. Буну мүәллифин идејаны структур планда реаллашдырмаг усталығынын нәтичәси кими дә јозмаг олар. Кәрбәлајы Һатәмхан Јухары Зәнкәзурда дашнак гошунларына гаршы «милләти-ислам» сәнкәринин мүгавимәтсизлијинин сәбәбини «болшевој дили илә данышан», «Аллаһ јолундан чыхан Сафонун оғлу» Шамода көрүр. Онун фикринчә, мәһз Шамо ингилаб савашы салды вә өз јувасыны, мәним ханиманымы алт-үст етди. Бурада «Аллаһ јолундан чыхан» ифадәси ингилабчынын үнванына дејилдији үчүн о заман мүәллифдән чәсарәт тәләб едирди. Һәмин ифадәдәки мүәллиф вурғусуну анламаг бу күн чәтин дејил. Лакин көрүнүр ки, романын јазылдығы илләрдә дә С. Рәһимов каһалары, јувалары, ханиманлары бүнөврәсиндән сөкүб төкән, онлары алт-үст едән, инсанлары, хүсусилә бир вәтәнин, бир елин, бир обанын адамларыны бир-биринә дүшмән едән, сәнкәр тутмаға чәкән дағыдычы ингилабы бирмә'налы шәкилдә дәстәкләмәјиб. Она көрә дә бә'зиләринин тарихи-ингилаби роман кими дәјәрләндирдији «Шамо»нун структур гатларында дәрин фәлсәфә, руһи-мә'нәви мәгамлар өнәм кәсб едир. Мәсәлән, Көјәрчинин сон мәгамда тале јолуна нәзәр салыб төрәтдији әмәлләрә һагг газандырмаға чалышмасы бу бахымдан диггәти чәкир:

«Һәр нечә чәһәннәм одуна јансам да, Маро илә мәним көрүшләрим, мәним мәндән асылы олмајан истәјимлә, гајнајан, ашыб-дашан еһтирасымла олубдур. Демәк, мән нә етмишәмсә, арада нә олубса, һамысы мәним халигимин јазы-позусу илә олубдур. Бәс онда мән нијә гејри,шәри, гејри-ганунi доғмушам? Бах ону елә ахтарыб тапмалыјам, мәнә белә тале тә'јин едән халигимин өзүндән бунун нә демәк олдуғуну сорушмалыјам» (С. Рәһимов, Шамо, V чилд, сәһ. 457).

Көрүндүјү кими, тале јолунун сон мәнзилә чатдығыны анлајан Көјәрчинин јадына, нәһајәт ки, халиги дүшүб. Көјәрчин ондан имдад диләмир. Мәһз әмәлләринә шәрик ахтараркән кәлиб Танрынын үзәриндә дајаныр. Она елә кәлир ки, нә едибсә, һансы бир ганлы-говғалы әмәл ишләдибсә, һамысы ону Јарадан халигин јазысы илә олубдур. Јенә дә нә олачагса ону Јараданын ирадәсилә олачагдыр: «Бәс онда белә оланда һаны мәним үчүн о јазыны јазан халиг?». Дикәр тәрәфдән Көјәрчин һәм дә белә гәнаәтдәдир ки, бу дүјүнләри онун һәјатына вуран әтрафындакы инсанлардыр.

Мараглыдыр ки, талесизлијинин сәбәбини халигдә, мәхлугда ахтаран Көјәрчин нәдәнсә, өз ичиндәки бошлуғу, учуруму, иблиси көрүб анлаја билмир. Доғрудур, сонда мүәллиф ону физики мә'нада учурумун гаршысына кәтирир: «Ганад ачыб учду, уғурсуз талејинин сиррини халигиндән сорушмаға кетди» (Јенә орада, сәһ. 457). Көјәрчинин бу сон аддымы онун әмәлләринин нәтичәси кими дә јозула биләр. Јозула биләр ки, гисас гијамәтә галмаз, һәр кәс әввәл-ахыр өз әмәлләринин чәзасыны чәкмәлидир. «Кетди» ифадәси диггәти хүсусилә чәкир. Чүнки романдан билирик ки, һәмин әрәфәдә Көјәрчин артыг һаваланмышды вә һәр ан о өзүнү мәһв едәр вә һәтта учурумун ағушуна да ата биләрди. С. Рәһимов «атды» јох, мәһз «кетди» дејир. Чүнки «кетди» Көјәрчинин һаләтинә ујғун ифадәдир. Чүнки о, нә Шејх Сән'андыр, нә Хумар, нә дә ки, «Чох алчалдым да

јүксəлмəк истəрəм» — дејə өзүнү учурума атан Чəлал («Учурум») дејил. Көјəрчин учурумун гаршысына ағлыны итирдији, һаваландығы үчүн кəлмишди. Даһа доғрусу, нечə кəлмишдисə, елə дə кедирди. Белəси үчүн дүзəнликлə учурумун тəфавүтү јохдур. Сəн'ан, Хумар, Чəлал вə бу гəбилдəн оланлар учурумун гаршысына мəчнунанə һалəтлə јүксəлмəк ешгилə кəлир. Көјəрчин «ганад ачыб» учса да Сəн'ан вə Хумар кими «көјлəрə пəрваз» едə билмəз. Чүнки өзүнүн е'тираф етдији кими, «гајнајан, ашыб-дашан еһтирасы үчүн кифајəт гəдəр «ганлы говғалы əмəллəр» ишлəдиб. Һагг дəркаһына бу əмəллə кетмəк олмазды. Һагг дəркаһы руһу пак оланлар үчүн ачыгдыр. Көјəрчинин халигиндəн талејинин сиррини өјрəнмəк истəји онун һүгугудур. Лакин инанмаг чəтиндир ки, халиги еһтирасатə алудə олан Көјəрчини əфв етсин. Лакин истəјинин өзүндəн асылы олмадығыны, оланларын «халигин јазы-позусу» илə олдуғуну иддиа едəн Көјəрчин һəјəчанлы е'тираф мəгамына кəтирəн мүəллиф, ејни заманда, демəк истəјир ки, Аллаһ јанында төвбə гапысы ачыгдыр вə һəттə лə'нəт објекти вə нифрəт рəмзи олан шəр өзү дə Аллаһын пəнаһындадыр.

Көрүнүр, мəһз бу мə'нада С. Рəһимов гəһрəманына «учмаг имканы» вермишдир.

С. Рəһимов «Шамо»нун 1964-чү илдə чап етдирдији үчүнчү чилдинин биринчи һиссəсинин бир фəслини «Уғултулу күлəк» адландырмышдыр. Тəбиəтлə инсан характери вə талеји арасында даим аһəнкдарлыг арајан С. Рəһимов «Шамо»да бир чох проблемлəри бу ујарлығын контекстиндə дəјəрлəндирир. Бу бахымдан «Уғултулу күлəк» фəсли дə тəсадүфи дејил. 1918 — 1919-чу иллəрин Бакысында чəрəјан едəн һадисəлəр инсан гајғылары, онлара үзүнтү кəтирəн просеслəр уғултулу күлəклə ујарлыг тəшкил едир: «Бакы күлəји арам билмəдəн уғулту илə əсир» (С. Рəһимов, Шамо, III чилд, Бакы, 1964, с. 3) — дејəн мүəллиф аз сонра диггəти башга бир күлəјə, бу дəфə «шималдан үзү бəријə уғулдајыб кəлəн күлəјə» (Орада, с. 9) јөнəлдир. Бу чүмлəлəрдə мараг доғуран чəһəтлəрдəн бири будур ки, мүəллиф Бакыда күлəк «əсир» дејирсə, шималдан күлəк «кəлир» — дејир. Күлəк əсир анламында да ичтимаи мүһитə ишарə вар, чүнки о, һəм дə уғултулудур. Шимал күлəји һəм «уғултулудур», һəм дə «кəлир». «Кəлири» «кəтирилир» кими дə баша дүшмəк олар. Əслиндə, бу рəмзи мə'нада шималдан кəлəн ингилаб демəкдир. Марағлы бурасыдыр ки, романда шимал күлəјинин кəтирəчəји дағынты вə фəлакəти дилинə кəтирəн мəһз Кəрəј ағадыр. О Кəрəј аға ки, «миллəт шүмүрү кими ад чыхаран Лејлəк Əлəмдарын əли илə күнаһсыз инсанлары өлдүртдүрүб Гарабағын кəһризлəринə атдырмышдыр вə сајсыз-һесабсыз күнаһсыз ганлара баис олмушдур. Лакин нə гəдəр гара əмəллəр саһиби олса да, дедиклəриндə һəгигəт вар вə бунларын бир гисми һəм данышылан дөврүн тарихи һадисəлəри илə, һəм дə бу күн бөлкəдə өзүнү көстəрəн просеслəрлə сəслəшир.

Кəрəј аға шималдан револјусија күлəјинин кəтирдији ингилаби һөкумəтə дејил, миллəтин өзүндəн олан «диктатора» үстүнлүк верир. Кəрəј аға бу заман милли мəнафеји дејил, синфи марағы үстүн тутса да, сүжетин бу јериндə мүəллифин структур мөвге тутуб милли-тəəссүбкешлик овгаты үстүндə көклəнəн консепсијасыны керчəклəшдирмəјə ардычыл сə'ј көстəрдији шəксиздир. Бу бахымдан С. Рəһимовун образларынын шəрһи вə јозуму охучудан чидди һазырлыг тəлəб едир. Ади көзлə, емприк тəфəккүрлə прогматик марағa хидмəт едəн идракла онун сəнəтиндəки һəгигəти дəрк етмəк хејли мүшкүлдүр. Чүнки онун əсəрлəриндəки мə'нəви ичəрилəри көстəрəн һəгигəти заһири мəгамларда арамаг, биһудə зəһмəтдəн башга бир шеј дејил. Јə'ни илк бахышда «мəнфи планда» јарадылан образларынын гəнаəтиндə дə һəгигəтлəр е'тираф едилир. Əслиндə сəнəт, јарадычылыг шөвгү даим белə бир һəгигəтин сафлығында олуб, арифлији дə бу һəгигəтин сорағы илə камиллəшиб.

ФОЛКЛОРУМУЗУН ЈОРУЛМАЗ ТƏДГИГАТЧЫСЫ

Гəлби ел сəнəтинə һəдсиз мəһəббəтлə долу профессор Мүрсəл Һəкимов барəсиндə сөз дејəркəн онун 20-дəн чох китабындан, сајсыз-һесабсыз мəгалəлəриндəн, дəрин тəдгигатларындан, рəһбəрлик етдији фолклоршүнаслыг проблем лабораторијасы һаггында данышмаг лазымдыр.

Н. Туси адына АДПУ-да 1990-чы илдəн фəалијјəт көстəрəн лабораторија шифаһи халг əдəбијјаты нүмунəлəринин топланмасы, тəдгиги вə нəшри саһəсиндə мүһүм ишлəр көрүр. Лабораторијанын фəалијјəти Америка, Инкилтəрə, Түркијə, Иран вə башга өлкəлəрин сəнəтшүнаслыг алимлəринин, о чүмлəдəн Түркијəнин Инкилтəрəдəки сəфиринин дə диггəтини чəлб етмишдир.

Филолокија факүлтəсиндə кечирилəн əдəби-бəдии кечəлəрдə, дикəр тəдбирлəрдə, елəчə дə устад, пешəкар-ифачы ашыгларла ачыг дəрслəрин апарылмасында лабораторијанын ролу əвəзсиздир. Хəмири ана лајласы, ана бајатысы илə јоғрулмуш гочаман алим фолклоршүнаслыг проблем-лабораторијасы нəздиндə фолклор музеји дə јаратмышдыр. Республика али мəктəблəри арасында јеканə олан бу музејдə Азəрбајчанын устад ашыгларынын портретлəри, мүхтəлиф мусиги алəтлəри вə башга експонатлар горуную сахланыр.

Мүрсəл мүəллим ашыг əдəбијјатынын нəзəри проблемлəри илə јанашы онун топлајычысы, тəртибчиси вə нашири кими дə санбаллы ишлəр көрүб.

Фолклоршүнас алим тəдгигат објекти олан ашығын əдəби јарадычылығы илə јанашы, онун саз мелодијаларыны, ифа тəрзлəрини дə дујуб гијмəтлəндирмəји бачармалыдыр. Мүрсəл Һəкимов мəһз белə һəртəрəфли фолклоршүнасдыр. Халг əдəбијјатынын бөјүк биличиси профессор М. Һ. Тəһмасиб Мүрсəл мүəллимин «Орта əср Азəрбајчан ашыг əдəбијјаты» мөвзусунда јаздығы докторлуг диссертасијасы һаггында рə'јиндə алими «ашыг əдəбијјатынын тəдгиги үчүн тапынты» адландырыб. «О, ашығы, саз мелодијаларыны, ифачылыг мəгамларыны сөзүн һəгиги мə'насында инчəлијинə гəдəр дујур» — дејиб.

Мүрсəл Һəкимов фолклоршүнасларын пəракəндə шəкилдə сөјлəдиклəрини нəзəрдəн кечириб, систем шəклинə салыб. Инди ашыг јарадычылығына даир тəдгигат апаранлар Мүрсəл мүəллимин јарадычылығына, онун тапынтыларына истинад едирлəр.

Профессор Мүрсəл Һəкимов ајры-ајры саз һаваларыны, онун вариантларыны, һавачатын һансы дəдə ашыға мəхсус олдуғуну өјрəнмəк үчүн Азəрбајчан, Гəрби Азəрбајчан (Ермəнистан), Күрчүстан əразилəрини гарыш-гарыш кəзмиш, Москванын, Ленинградын (Санкт-Петербург) китабханаларында ајларла ишлəмиш, ашыг сəнəти һаггында өзүндəн əввəл сөз сөјлəмиш алимлəрин мүлаһизəлəринə тəнгиди јанашмыш, мүбаһисəли мəгамлара ишыг салмаға чалышмышдыр.

Республиканын гочаман фолклоршүнасы јашынын бу аһыл чағында даһа ики əсəрини — ири һəчмли монографија вə фолклор топлусуну чап етдириб. 1999-чу илдə «Маариф» нəшријјатында чапдан чыхан 42 чап вəрəги һəчминдə «Азəрбајчан халг дастанлары, əфсанə-əсатир вə нағыл дејимлəри» топлу-тəртиби ишыг үзү көрəн кими Түркијə, Иран, Ираг, Орта Асијадан чохсајлы сифаришлəр алынмышдыр. Алим бу китабында 1949-чу илдəн, һəлə улу Көјчə маһалында мүəллим ишлəјəндəн бу күнə гəдəр сазлы-сөзлү устад, пешəкар-ифачы ашыглардан вə һəмчинин гəдим Газах маһалынын сөз хиридарындан ешитдији 24 мəһəббəт вə гəһрəманлыг дастаныны, чохсајлы əфсанə-əсатир вə нағыл дејимлəрини нəшр етдирмишдир. Чап олунан бу ағыз ичадларында халгымызын гəһрəманлыг дастанларындан «Меһтəр Алы», «Дəли Һəсəн вə гоч Короғлу»,

Scanned with ACE Scanner

«Ал хатун вә Ал Дәдә дастаны», «Зәрнишан ханымын Чәнлибелә кәтирилмәси», «Болу бәј вә гоч Короғлу», «Телли ханымын Чәнлибелә кәтирилмәси», «Ашыг шәнлијин Борчалы сәфәри», «Күрчү гызынын Гачаг Кәрәмин дастаны» кими дастанлар јени вариантда илк дәфә охучулара тәгдим олунур.

Алим нағылларда дејилдији кими «әлинә дәмир чәлик, ајағына дәмир чарыг кејиб» Гафгазын сөз хиридарларындан «Чәннәти-мәкан Шаһ оғлу Шаһ Аббас вә ағыллы вәзир Аллаһверди хан», «Ағ Ашыг вә Сүсәнбәр дастаны», «Ашыг Алынын Түркијә сәфәри»; «Һүсејн Чаван вә Сәрвиназ дастаны», «Ашыг Әләскәр дастаны» вә с. бу кими аилә-әхлаг-мәһәббәт дастанларымызы да топлајараг бу китаба дахил етмишдир.

Тәсниф, бајаты, кәрајлы, гошма тәчнис, дивани, мүхәммәсләрин ајры-ајры шеʼр шәкилләри һаггында, онларын көк, пәрдә дүзүмү вә ифачылыг мәгамлары барәдә мараглы мәʼлумат верән «Азәрбајчан ашыг шеʼр шәкилләри вә гајнаглары» монографијасы Мүрсәл мүәллимин бу күнләрдә чапдан чыхан сон китабыдыр. Китабда верилән нүмунәләр структуру, гурулушу бахымындан, һечә сајы, рәдиф, гафијә системи, сәс еффектләри-аллетрасија бахымындан конкрет нүмунәләрә сөјкәнәрәк јадда галан тәрздә тәдгиг олунмушдур. Әдәби ичтимаијјәтә о гәдәр дә мәʼлум олмајан мүрвәти-кәрајлы, мүрвәти-гошма, саллама кәрајлы, хәтәнки гошма, һечә бејт диваны, гошајарпаг гошма вә с. бу китабда топланмыш, ајры-ајры устад ашыглардан кәтирилән нүмунәләр әсасында тәһлил олунмушдур. Азәрбајчан ашыг шеʼр шәкилләри вә гајнаглары» монографијасы фолклорсеварләрин стол үстү китабына чевриләчәкдир.

Өмрүнүн 71-чи јаш зирвәсини һаглајан көркәмли алим, әсил фолклор фәдаиси Мүрсәл Һәкимов инди дә кәнчлик һәвәси, чаванлыг шөвгү илә ишләјир, тәдгигатларыны давам етдирир.

Фәридә СӘФИЈЕВА,
филолокија елмләри намизәди.

—• ХӘБӘРЛӘР, МӘʼЛУМАТЛАР •—

ЕЛМИ-МЕТОДИК СЕМИНАР

Нәриманов рајонундакы 82 сајлы орта үмумтәһсил мәктәбиндә бу илин апрел ајында кечирилән елми-методик семинар «Тәһсил ислаһаты илә әлагәдар олараг Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында дуран проблемләр вә онларын һәлли јоллары» адланырды. Семинарын ишиндә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун директору, педагожи елмләр доктору, профессор **Ш. Микајылов**, институтун шөʼбә мүдири, педагожи елмләр намизәди **Ә. Аббасов**, апарычы елми ишчи **А. Бәкирова**, Республика Елми-Методик Мәркәзин кабинет мүдири **Т. Тағыјев**, Бакы Шәһәр Баш Тәһсил Идарәсинин мәсʼул ишчиси **Н. Исрафилов**, Нәриманов Рајон Тәһсил Шөʼбәсинин мүдир мүавини **Л. Иманова**, рајон методмәркәзинин директору **Ф. Аббасов**, рајонун дил-әдәбијјат мүәллимләри иштирак едирдиләр.

Семинары Рајон Тәһсил Шөʼбәсинин мүдир мүавини **Лејла Иманова** ачараг мүстәгил инкишаф јолуна гәдәм гојмуш республикамызда тәһсил саһәсиндә дә көклү ислаһатлар апарылдығындан вә дөвләт сәвијјәсиндә тәдбирләрин һәјата кечирилдијиндән данышды. Һәмин тәдбирләр ичәрисиндә һөрмәтли президентимиз Һ. Әлијев тәрәфиндән тәсдиг едилмиш Ислаһат Програмынын өзүнәмәхсус јери олдуғуну билдирди.

Натиг Ислаһат Програмындан ирәли кәлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә Нәриманов рајон мүәллимләринин хүсуси пајы олдуғуну вә бу саһәдә апарылачаг ишләрин онлардан даһа чох асылылығыны билдирди. Ејни заманда о, доғма дилимизи вә әдәбијјатымызы өјрәдән мүәллимләрин фәргләндијини вурғулады.

Нәриманов Рајон Тәһсил Шөʼбәсинин али категоријалы методисти **Елмира Исмајылова** тәһсил ислаһаты илә әлагәдар олараг Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин

гаршысында дуран вәзифәләр барәдә мәʼрузә етди. Дөвләтимизин тәһсил ислаһаты илә бағлы һәјата кечирдији глобал проблемләрдән данышан мәʼрузәчи республикамыздакы тәһсил сијасәтинин инкишафымызын һазырки сәвијјәсинә ујғун олараг дүзкүн мүәјјәнләшдирилдијини, јени игтисади шәраитин јаратдығы чәтинликләрә бахмајараг, проблемләрин һәллиндә дүзкүн јол тутдуғуну гејд етди. Ејни заманда көстәрди ки, Ислаһат Програмындан ирәли кәлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә даһа чидди мәсʼулијјәт дүшүр. Мәʼрузәчи јени педагожи тәфәккүрүн маһијјәти вә дил-әдәбијјат мүәллимләринин бу мәсәләјә фәал мүнасибәти, тәʼлимин јени үсулларла гурулмасынын нәзәри практик әһәмијјәти барәдә мүлаһизәләр сөјләди.

Рајондакы 219 сајлы мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими, әмәкдар мүәллим **Назим Нәсрәддинов** «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тәдрисинин бәʼзи мәсәләләри» мөвзусунда мәʼрузә етди. О билдирди ки, тәһсилин уғурлары, һәр шејдән әввәл, мүәллимдән асылыдыр, онун тәʼлимин мәзмунуна, методларына мүнасибәти јанашма тәрзи илә әлагәдардыр. Дәрсликләримиз һәлә истәнилән сәвијјәдә дејилдир. Чыхыш јолу дәрсликдәки материалларын тәкмилләшдирилмәсиндәдир. Мәʼрузәчи фикрини әсасландырмаг үчүн IX синфин дәрслијинә мүрачиәт етди. О деди ки, С. Ә. Ширванинин әдәби, педагожи вә публисистик фәалијјәти, елми методики јарадычылығы, мәктәбдарлығы барәдә шакирдләрә лазыми сәвијјәдә мәʼлумат верилмәмәсилә разылашмаг олмаз. Шаирин «Алимләри мәзәммәт едән чаһилләрә» адлы шеʼриндән данышылдығы һалда, орада «Ширванын тәзә бәјләри һаггында» шеʼриндән нүмунә кәтирилдијини гејд етди. Һачы Сәид әфәнди Үнсизадәнин бир маариф фәдаиси кими фәалијјәтини нәзәрә алмағы, она ајрыча јер вермәк тәклифләрини ирәли сүрдү.

Бундан әлавә, мәʼрузәчи дәрсликдә әдәбијјат нәзәријјәси материалларына зәиф диггәт јетирилмәсиндән, онун һәчм еʼтибары илә һәддән артыг бөјүк олмасындан данышды, кәләчәкдә һәмин тәклифләрин нәзәрә алынмасыны арзулады.

39 сајлы мәктәбин биринчи категоријалы мүәллими **Маһмуд Әмирасланов** «Инша вә имла јазыларын гијмәтләндирилмәсиндә 9 бал системинин тәтбиги һаггында мүлаһизәләрим» мөвзусунда мәʼрузәсиндә 9 балын ил јарымдан чох бир мүддәт әрзиндә рајонун әразисиндә сынагдан кечирилдијини билдирди. Көстәрди ки, тәчрүбә бу гијмәтләндирмә системинин фајдалы олмасыны сүбут едир, һәр шејдән әввәл, мүәллимә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини даһа конкрет гијмәтләндирмәјә имкан јарадыр. Бу гијмәт системини шакирдләр разылыг һисси илә гаршылајырлар. Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан јазыларын гијмәтләндирилмәси заманы шакирдләрин белә мүнасибәти даһа габарыг көрүнүр. Нормаларда мүхтәлиф сәвијјәли гијмәтләр үчүн тәләбләр ајдын шәкилдә верилир. Онларла ишләмәк, әсасән, чәтинлик јаратмыр. Мәʼлумдур ки «9» ән јүксәк гијмәт һесаб олунур. «Нормалар»да көстәрилир ки, мәзмун вә үслуба көрә «мәзмунла әлагәдар бир фактик вә бир јүнкүл үслуб сәһви гијмәтә тәʼсир көстәрмир». Еләчә дә бир орфографик вә ја бир дурғу ишарәси сәһви, јахуд бир грамматик сәһвин олмасы дә нәзәрә алынмыр. Јахшы олар ки, бу күзәштләр көтүрүлсүн, «9» гијмәт там сәһвсиз јазыја верилсин.

«Онунчу синифләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат үзрә сечмә фәнләрин тәдриси просесиндә гаршыја чыхан бәʼзи проблемләр» мөвзусунда мәʼрузә едән 207 сајлы мәктәбин биринчи категоријалы дил-әдәбијјат мүәллими **З. Әләддинова** илк нөвбәдә сечмә фәнләрин мәктәбә кәлишиндән, онун јени абһава јаратмасындан, бу фәнләрин шакирдләри конкрет бир сәмтә јөнәлтмәсиндән вә дикәр фәнләрин диггәтдән јајынмасындан данышды.

Мәʼрузәчи јери кәлмишкән 9 бал системи илә гијмәтләндирмә барә-

Scanned with ACE Scanner

синдә фикрини билдирди, онун мәгбул олмасыны, тәчрүбәдә өзүнү доғрултмасыны нүмунәләрлә әсасландырды. Лакин бир чәһәтин — «9» гиjмәтин галыб-галмамасыны кәләчәкдә мүзакирә обjектинә чеврилмәсини тәклиф етди. «9»-ун чох ағыр олмасыны билдирди.

Бакы Мәктәб-Литсеj Комплексинин дил-әдәбиjjат мүәллими **Натәван Мәммәдова** «VI—VII синифләрдә Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjат дәрсләриндә интерактив тә'лим метод вә үсулларынын имканларындан истифадә тәчрүбәсиндән» мөвзусунда етдиjи мә'рузәдә илк нөвбәдә мүасир дөврүн тәләбләринә уjғун jени тәһсил системинин, jени тә'лим методларынын jаранмасыны тамамилә мәнтигәуjғун иш һесаб етди. Бир мүәллим кими өз тәчрүбәсиндә бу күн үчүн сон дәрәчә актуал һесаб олунан интерактив методлардан истифадә етдиjини данышды. VI синифдә С. Вурғунун «Өлүм севинмәсин гоj», VII синифдә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», XI синифдә Имадәддин Нәсиминин «Сығмазам» рәдифли әсәрләринин тәдриси заманы интерактив методлардан нечә истифадә етдиjини вә бу заман синифдә jаранмыш үмуми әһвали-руһиjjәни изаһ етди. Һәр дәрсдә 8—10 шакирди гиjмәтләндирә билдиjини, бу методлардан истифадә етмәклә бүтөвлүкдә синфин үмуми фәаллығына сәбәб олмасыны деди. О, белә бир мәсәләни дә хүсуси олараг чатдырды ки, интерактив методлардан истифадә етмәjин үч чәһәтдән әһәмиjjәти даһа габарыг көрүнүр: шакирд кичик тәдгигатчыjа чеврилир; бәдии әсәрләрә марағ артыр; истедадлы ушаглар үзә чыхыр. Бундан әлавә, шакирд өз фәаллығыны һисс едир, көрүр вә ондан һәзз алыр. Мүәллим исә бүтүн бу һадисәләри изләjир, онлары истигамәтләндирир.

«9» бал системи илә биликләрин гиjмәтләндирилмәсинин икииллик нәтичәләри барәдә дүшүнчәләрим вә мүлаһизәләрим» мөвзусунда мә'рузә едән 298 саjлы мәктәбин али категориjалы мүәллими **Һәсән Абышов** узуниллик тәчрүбәjә малик олмасындан вә сон вахтлар «9» бал системи илә ишләдиjи дөврүн мараглы тәчрүбәләриндән сөһбәт ачды. Шакирдләрин тә'лим мүвәффәгиjjәтинин обjектив гиjмәтләндирилмәсиндә онун кениш дидактик имканлара малик олмасындан данышды. Бу гиjмәтләндирмә системинин шакирдләрин психоложиjасына тә'сир етдиjини, онлары разы салдығыны деди.

Мә'рузәчи дәрсликләрә өз мүнасибәтини билдирди вә деди ки, бә'зи дәрсликләрдә ичмал мөвзулара һәддән артыг jер верилир, онлар лүзумсуз кенишләндирилир. Мәсәлән, XI синфин дәрслиjинин һәчми 425 сәһифәдир. Орада 95 сәһифәлик ичмал вардыр.

Бундан әлавә, бә'зи фактлар мүхтәлиф дәрсликләрдә мүхтәлиф чүр тәгдим олунур. Мәсәлән, X синфин әдәбиjjат дәрслиjиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин анадан олдуғу вә вәфат етдиjи илләр белә көстәрилиб: 1869 — 1932, XI синфин дәрслиjиндә исә белә көстәрилиб: 1866 — 1933. XI синфин әдәбиjjат дәрслиjиндә чәтин анлаjышлар, ифадәләр ишләдилир. Онлар шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмүр.

Ахырда семинара дә'вәт олунмуш гонаглар — педагожи елмләр доктору, профессор **Ш. Микаjылов**, педагожи елмләр намизәдләри **Ә. Аббасов** вә **А. Бәкирова**, методис **Т. Тағыjев** мүәллимләрин сualларына чаваблар вердиләр.

«ОРТА МӘКТӘБИН «АЗӘРБАJЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИКЛӘРИНДӘ ДИЛЧИЛИК МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Азәрбаjчан мүстәгиллик газандыгдан сонра бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, тәһсил саһәсиндә дә бир сыра jениликләр өзүнү көстәрмәкдәдир. Тәгдирәлаjиг һалдыр ки, тәһсил ислаһатлыны лаjигинчә һәjата кечирмәк үчүн орта мәктәб мүәллимләри дә тәчрүбәләринә әсасланараг муәjjән мүлаһизәләр ирәли сүрүр вә бунлары өз мәгалә вә чыхышларында фактларла әсасландырмаға чалышырлар.

Сабунчу раjонундакы Т. Искәндәров адына 142 саjлы орта мәктәбин дил-әдәбиjjат мүәллими С. Зеjнал бу саһәдә хүсуси фәргләнир. Бу jахынларда С. Зеjнал «Азәрбаjчан дили»нин орта мәктәбдә тәдриси илә бағлы намизәдлик диссертасиjасы мүдафиә етмиш вә «Чашыоғлу» нәшриjjаты онун «Орта мәктәбин «Азәрбаjчан дили» дәрсликләриндә дилчилик мәсәләләри» (синтактсис 1945—1995-чи илләр) адлы монографиjасыны чапдан бурахмышдыр.

Әсәрин елми редактору әмәкдар елм хадими Тофиг Һачыjев, рә'j верәнләр исә филоложиjа елмләри доктору, профессор Елбрус Әзизов, филоложиjа елмләри намизәди, досент Мәммәдәли Новрузов вә педагожи елмләр намизәди Әнвәр Аббасовдур.

Китаба әмәкдар елм хадими Низами Чәфәров өн сөз jазмышдыр. Профессор Н. Чәфәров монографиjа һаггында белә jазыр: «Артыг нечә илләрдир ки, ана дили тәдриси үзрә мүтәхәссисләри белә бир мәсәлә дүшүндүрүр: орта мәктәбдә «Азәрбаjчан дили» фәннинин мәгсәди шакирдләрә ана дилинин (сөзүн кениш мә'насында: савадлы охуjуб-jазмаг, данышмаг вә с.) өjрәтмәкдән ибарәтдир, jохса дилчилик елминин проблемләрини?

Охучулара тәгдим олунан «Орта мәктәбин «Азәрбаjчан дили» дәрсликләриндә дилчилик мәсәләләри» монографиjасынын мүәллифи Сәрдар Зеjнал узун илләрдир ки, орта мәктәбдә чалышыр — онун белә бир әсәр jазмагда мәгсәди нәзәри дилчилик материалларынын орта мәктәб дәрслиjиндә нечә верилмәси, мөвчуд дәрсликләрдә һансы уғурлу, jахуд гүсурлу чәһәтләр олмасы мәсәләләрини арашдырмагдан, һәм өз тәчрүбәсинә, һәм дә һәмкарларынын тәчрүбәләринә әсасланараг муәjjән тәклифләр вермәкдән ибарәтдир».

Монографиjада мүәллиф тәдгиг етдиjи саһәjә аид мараглы фикир вә мүлаһизәләр ирәли сүрүр.

Мәсәлән, мүәллиф «Синтактик әлагәләр вә сөз бирләшмәләри» бөлмәсиндә белә бир нәтичәjә кәлмишдир ки «узлашма», «идарә» вә «jанашма» әлагәләринин аjры-аjрылыгда тәдриси муәjjән чәтинликләр jарадыр. «Узлашма әлагәси әсасән сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән сөз арасында деjил, чүмлә әмәлә кәтирән сөзләр арасында өзүнү даһа чох көстәрир. Она көрә дә орта мәктәб, еjни заманда али мәктәб дәрсликләриндә «узлашма әлагәси» мөвзусу мүстәгил мәтн формасында jох, «Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә вә кәмиjjәтә көрә узлашмасы» мөвзусу илә бир jердә верилмәлидир».

Мүхтәлиф илләрдә нәшр олунан дәрсликләрдә каһ тә'jини сөз бирләшмәләри, каһ исми бирләшмәләр, каһ да сөз бирләшмәләри адландырылан исми бирләшмәләрин кечдиjи тарихи jолу аjдынлашдырараг мүәллиф бу гәнаәтә кәлмишдир ки, «сөз бирләшмәси анлаjышыны ән дүзкүн вә әһатәли ифадә едән «сөз бирләшмәси» терминидир».

Сәрдар Зеjналын 120 сәһифәдән ибарәт олан «Орта мәктәбин «Азәрбаjчан дили» дәрсликләриндә дилчилик мәсәләләри» монографиjасы дилимизин тәдриси илә мәшғул олан мүәллимләрә көзәл төһфәдир.

У. ӘҺМӘДЗАДӘ,
Бинәгәди раjон тәһсил шө'бәсинин методисти.

Scanned with ACE Scanner

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

X СИНИФ (108 саат)

I РҮБ (29 саат)

1-чи дәрс. Кириш.

XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда баш вермиш ичтимаи-сијаси һадисәләр һаггында мә'лумат верилир. Бәдии әдәбијјатын инкишафы илә әлагәдар фикир сөјләнилир, XIX—XX әсрләрин мөвгеји сәчијјәләндирилир, Азәрбајчан әдәбијјатынын мәрһәләләри садаланыр, хүсусијјәтләри көстәрилир, бу дөврдә јазыб јарадан гүдрәтли сәнәткарлардан сөһбәт ачылыр.

2—3—4-чү дәрсләр. Русија—Иран мүһарибәләри шәраитиндә Азәрбајчанда вәзијјәт. Лирик поезија.

Русија — Иран дөвләтләри арасында кедән ганлы ишғалчылыг мүһарибәләри нәтичәсиндә өлкәнин игтисадијјатынын дағыдылмасы, Азәрбајчанын шимал һиссәсинин Русија тәрәфиндән ишғал едилмәси, ханлыгларын әјаләтләрә бөлүнмәси барәдә јығчам мә'лумат верилир. Мүһарибә шәраитинин зијалыларын, шаирләрин вә јазычыларын вәзијјәтинә тә'сири хатырладылыр. (Һејран ханым, А. Бакыханов, И. Гутгашынлы, М. Ф. Ахундов, Г. Закир, М. В. Надимин мүхтәлиф һәрби јүрүшләрдә иштиракы, сүркүнлүк һәјаты, дидәркинлијин ачы нәтичәләри шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

XIX әсрин әввәлләриндә әдәбијјатда башлыча јери поезијанын тутдуғу шакирдләрә чатдырылыр. Мүәллим лириканын инсанын һисс вә һәјәчанларынын, бир сөзлә, мә'нәви дүнјасынын тәсвир вә тәрәннүмүнә һәср олундуғуну да диггәт мәркәзиндә сахлајыр, лирик ше'рин әсас голларындан сөһбәт ачыр, Низами, Фүзули, Вагиф кими даһи сөз усталарынын поетик ән'әнәләрини нүмунәләр кәтирмәклә тәһлил едир, үслуб жанр бахымындан да мүнасибәт билдирилир.

(Әввәли журналымызын 1999-чу ил 1, 2, 3, 4 вә 2000-чи ил 1-чи сајында)

5—6-чы дәрсләр. Епик ше'р. Онун классик әдәбијјатла варислик әлагәләри. Поезијада маарифчилик мејлләри. Сатиранын јаранмасы.

Бу дөврдә поезијанын епик вә епик-лирик жанрларына мүрачиәт едилмәсини, А. Бакыхановун, Г. Закирин мәнзум һекајәләриндән нүмунәләр кәтирилмәсини мүәллим өн плана чәкир, тәсвир олунан әһвалатлары кениш планда верир.

XIX әсрин әввәлләриндә маарифчилик мејлләринин тәшәккүл тапмасы, бу мејлин тәрәфдарларынын әдаләтин, азадлығын, демократијанын бәргәрар олачағына үмид бәсләмәсини шакирдләрә изаһ едилир. Маарифчилик мејлләринин күчләнмәсинин бәдии әдәбијјатда кәскин тәнгиди, поезијада јени бир әдәби чәрәјанын — сатиранын мејдана кәлмәси тәһлил јолу илә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

7—8—9-чу дәрсләр. Бәдии нәср. Һејран ханым, Аббасгулу аға Бакыханов, Мирзә Шәфи Вазеһ, Исмајыл бәј Гутгашынлы һаггында.

Классик поезија ән'әнәләринин мөһкәм бүнөврәси үзәриндә јүксәлән бәдии нәсрин јаранмасы һаггында кениш мә'лумат верилир. Һәмин әсәрләрдә чидди сосиал-әхлаги проблемләрин, гадын азадлығы мәсәләсинин өн плана чәкилдији гејд едилир. А. Бакыхановун, И. Гутгашынлынын әсәрләриндә кәнч нәслин дүзкүн тәрбијә олунмасы проблеминин һәлли јоллары изаһ едилир.

10—11-чи дәрсләр. Г. Закирин һәјаты, јарадычылығы үзрә иш. Лирик ше'рләри. «Бади-сәба, сөјлә мәним јарыма» гошмасынын охусу вә тәһлили.

Г. Закирин һәјаты һаггында гыса мә'лумат верилир. Шаирин ушаглыг вә кәнчлик илләриндә Гарабағда вә Азәрбајчанда баш вермиш ичтимаи-сијаси һадисәләр изаһ едилир, чар ордусунда хидмәтиндән, һәрби јүрүшләрдә иштиракындан, шәхси дүшмәнләриндән, һәбс олунмасындан, һәјатынын сон илләриндән сөз ачылыр.

«Бади-сәба, сөјлә мәним јарыма» гошмасынын ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Гошмада мүәллим шакирдләрин диггәтини лирик гәһрәманын дилиндән сәһәр меһинә мүрачиәтлә сөјләнән фикирләрә чәлб едир, көзәлләрлә кәзинтијә чыхан Ашигин үрәк дөјүнтүләри, гәлб чырпынтылары ше'рдән кәтирилән нүмунәләрлә тәһлил олунур.

Гошма һаггында биликләр дәринләшдирилир.

12—13-чү дәрсләр. «Ејләр рәдифли мүхәммәсинин вә «Дурналар» рәдифли гошмасынын охусу вә тәһлили үзрә иш.

Ичтимаи мотивли ше'рләриндән «Ејләр» рәдифли мүхәммәсин ифадәли охусу тәшкил едилир. Мәзмунунда Вагифин «Көрмәдим» мүхәммәсинин бәдии-естетик руһунун дујулмасы, јашадығы заманәдән шикајәти, е'тиразы шакирдләрә чатдырылыр, тәһлил едилир. Мүхәммәсин идеја хәтти, вәзни, бәһри, барәдә сөһбәт ачылыр.

«Дурналар» рәдифли гошмасынын ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Гошманын һансы мөвзуда јазылдығы барәдә шакирдләрә мә'лумат чатдырылыр. Көјлә учан дурналара мүрачиәт едәрәк бир гәдәр һавада ганад сахлајыб һарадан кәлмәләрини, гүрбәтдә вәтән һәсрәти илә говрулан Ашигин һәјәчан вә изтираблары, кәдәри, јары көрмәк истәји тәһлил едилир.

14—15-чи дәрсләр. «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасынын охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: сатира, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри һаггында биликләрин дәринләшдирилмәси.

Г. Закирин көркәмли сатирик шаир кими мәшһур олмасы, јени сатирик үслубун формалашмасынын онун ады илә бағлылығы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

М. Ф. Ахундова мәктуб тәрзиндә јазылмыш ше'рдә мүәллифин Гарабағда көрдүкләрини нәзмлә чәкдијини, өлкәдә олан гарышыглығын тәнгиди-сатирик тәсвирини онлара изаһ едир. Бу сатирада чәмијјәтин бир чох нүфузлу нүмајәндәләрини тәнгид етмәклә өзүнүн һуманист идејаларыны ирәли чәкмәси фикрини дә мүәллим онларын диггәтинә чатдырмағы лазым билир.

16—17—18-чи дәрсләр. 50 — 70-чи илләрдә Азәрбајчанда сијаси вәзијјәт. Маарифчилик идејаларынын әмәли һәрәката чеврилмәси. Милли драматуркија вә театрын јаранмасы.

XIX әсрин орталарында Азәрбајчан ичтимаи-мәдәни һәјатында баш вермиш әламәтдар һадисәләрдән сөз ачылыр, әсрин орталарында фәалијјәт көстәрән Азәрбајчан маарифчиләринин јени әзлаги идејалары, елми-нәзәри принсипләри хатырладылыр. Азәрбајчанда көстәрилән театрын јаранмасы илә бағлы фикирләр үмумиләшдириләрәк шакирдләрә чатдырылыр.

19—20-чи дәрсләр. Һәсән бәј Зәрдаби Азәрбајчан милли мәтбуатынын јарадычысы кими. Лирик ше'рин инкишафы. Әдәби мәчлисләр. Баһар Ширвани, Хуршудбану Натәван, Мирзә Бахыш Надим.

Азәрбајчан милли мәдәнијјәтимизин инкишафында Һәсән бәј Зәрдабинин хидмәтләри јада салыныр, онун һәјат јолу һаггында мә'лумат верилир, «Әкинчи» гәзетинин фәалијјәтиндән, гәзетин галдырдығы әсас проблемләрдән, гәзетдә чыхыш едән шаир вә јазычылардан, гәзетин тарихи әһәмијјәтиндән сөһбәт ачылыр.

XIX әсрдә фәалијјәт көстәрән әдәби мәчлисләр вә онларын үзвләри хатырладылыр. Баһар Ширванинин тәрчүмеји-һалы, әсәрләри һаггында мә'лумат верилир, Хуршудбану Натәванын ичтимаи-вәтәнпәрвәрлик фәалијјәти сәчијјәләндирилир, јарадычылығынын әсас мотивләри садаланыр. Мирзә Бахыш Надимин һәјат вә јарадычылығы гыса шәкилдә ишыгландырылыр.

22-чи дәрс Јохлама инша:

1. Г. Закирин лирикасы.

2. Г. Закирин сатиралары.

3. Мән хошбәхтлији нәдә көрүрәм!

Инша јазыда Г. Закирин јарадычылығына нәзәр салыныр, шаирин чохсајлы ирсинин мүһүм бир гисмини тәшкил едән лирик ше'рләрдән сөһбәт ачылыр, бу ше'рләрдә мә'нәви аләмин, һисс вә һәјәчанлар ше'рдән кәтирилмиш нүмунәләр әсасында тәһлил едилир.

Закирин, ејни заманда, көркәмли сатирик шаир кими дә мәшһур олмасы гејд едилир. Ону сатира јазмаға тәһрик едән әмилләрдән сөз ачылыр.

23—24-чү дәрсләр. М. Ф. Ахундовун һәјаты, јарадычылығы.

М. Ф. Ахундовун ушаглыг илләри, онун тә'лим вә тәрбијәсиндә Һачы Әләскәрин ролу, дүнјакөрүшүнүн формалашмасында М. Ш. Вазеһин ролу, Тифлис әдәби мүһитинин Ахундова тә'сири, јени әлифба уғрунда мүбаризәси, сағлығында чап олунмуш китаблары һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. Бәдии јарадычылығына мүрачиәт едәрәк «Заманәдән шикајәт» ше'риндән, Пушкинин өлүмүнә һәср олунмуш «Матәм гәсидәси»ндән, онун мөвзусу, идејасы вә бәдии форма хүсусијјәтләриндән сөз ачылыр.

25—26—27-чи дәрсләр. М. Ф. Ахундовун драматуркијасы. «Һекајәти-Мүсјө Жордан вә Дәрвиш Мәстәли Шаһ» әсәринин мәзмуну, тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: драматик нөв, комедија жанрларынын әсас хүсусијјәтләри, комик конфликт, комик гәһрәман, комик үслуб.

М. Ф. Ахундовун драматуркијасы һаггында мә'лумат верилир. «Һекајәти-Мүсјө Жордан вә Дәрвиш Мәстәли Шаһ» комедијасынын идејасы әсәрдә иштирак едән сурәтләрин, сәчијјәви хүсусијјәтләри, драматургун әсас тәнгид һәдәфи, онлара јазычынын мөвгеји, Мүсјө Жорданын мөвгеји вә сәчијјәви хүсусијјәтләри, Һатәмханын әсас хүсусијјәтләри, Шаһбаз бәјин симасы мүәллим тәрәфиндән тәһлил олунур.

Драматик нөв, комедија һаггында дәрин билик верилир.

28—29-чу дәрсләр. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләрин системә салынмасы,

Рүб әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләр дәринләшдириләрәк јекунлашдырылыр.

II РҮБ (23 саат)

1—2-чи дәрсләр. «Алданмыш кәвакиб» әсәринин мәзмуну үзәриндә иш.

Повестин мөвзусу үзәриндә иш апарылыр, идеја хәтти ачылыр, Шаһ Аббасын сәчијјәви хүсусијјәтләри садаланыр, әсәрдә тәсвир олунан сарај хадимләри вә онларын сәчијјәви чәһәтләри үзәриндә иш апарылыр.

3-чү дәрс. «Алданмыш кәвакиб» әсәринин тәһлили үзәриндә иш.

Јусиф Сәррачын нә үчүн падшаһ сечилмәси, ислаһатчылыг фәалијјәти вә онун характеринин сәчијјәси, повестин бәдии хүсусијјәтләри, дили, үслубу, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јери мүәллим тәрәфиндән тәһлил едилир.

4—5-чи дәрсләр. Сејид Әбүлгасим Нәбатинин һәјаты вә јарадычылығы, «Ешг чамындан ичән кимсәнә һушјар олмаз» гәзәлинин охусу вә тәһлили үзәриндә иш.

С. Ә. Нәбатинин һәјаты һаггында, классик шаир-мүтәфәккирләрдән бәһрәләндији, онун дүнјакөрүшү барәдә шакирдләрә гыса мә'лумат верилир. Нәбатинин јарадычылығынын идеја истигамәтләри онун лирикасында тәрәннүм едилән мәһәббәтин икили сәчијјә дашымасы, гошмаларында тәсвир едилән Ашигин сәчијјәви кејфијјәтләри шәрһ едилир.

«Ешг чамындан ичән кимсәнә һушјар олмаз» мисрасы илә башланан гәзәлиндә лирик гәһрәманын — һәгиги ашигин мә'нәви јашантыларынын тәсвири тәһлил едилир, гыса вә лакониклији, бәһри, вәзни һаггында фикир сөјләнилир. Гәзәл һаггында верилмиш биликләр дәринләшдирилир.

6—7-чи дәрсләр. С. Ә. Нәбатинин «Кәлсин, кәлмәсин!» гошмасынын охусу вә тәһлили үзәриндә иш.

Гошманын ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарыларағ тәһлил олунур. Севкилисиндән ајры дүшмүш Ашигин дахили аләми, сәһәр меһинә мүрачиәти нүмунәләрдән кәтирилмиш парчаларла шәрһ едилир.

8—9—10-чу дәрсләр. С. Ә. Ширванинин һәјаты, јарадычылығы. «Олмасајды гәми-ешгин дили виранымда» гәзәлинин охусу вә тәһлили үзәриндә иш.

С. Ә. Ширванинин ушаглыг илләри, Јаншаг кәндиндә јашамасы, кәнчлик илләриндәки сәјаһәтләри, онун дини адамлар арасындакы мүнагишәләринин сәбәби, маарифчилик фәалијјәти шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. С. Ә. Ширвани јарадычылығынын үслуби истигамәтләринә нәзәр салыныр, шаирин лирикасынын мөвзусуна көрә тәһлили верилир.

С. Ә. Ширванинин «Олмасајды гәми-ешгин дили виранымда» мисрасы илә башланан гәзәлинин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур, мәзмуну үзәриндә иш апарылыр.

11—12—13-чү дәрсләр. «Куш гыл...» мүхәммәсинин охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: Әруз вәзни һаггында билијин дәринләшдирилмәси.

«Алимдәри мәзәммәт едән чаһилләрә» сатирасынын охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

«Күш гыл...» мүхәммәсинин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Шәриәт еһкамларынын әлејһинә јазылмыш ше'рдә Ширванинин мусигини, тар чалманы, рәгс етмәји һарам бујуран руһаниләрин әксинә чыхмасыны, мүасирләрини бундан зөвг алмаға чағырмасы нүмунәләр васитәсилә шакирдләрә чатдырылыр, мүхәммәсдә шаирин тәблиғ етдији әсас фикир тәһлил олунур, жанр-үслуб хүсусијјәтләри вә бәдии дили һаггында тәсәввүр јарадылыр. Мүхәммәс һаггында мә'лумат верилир.

«Алимдәри мәзәммәт едән чаһилләрә» сатирасынын ифадәли охусу тәшкил едилир, чар мә'мурларынын рүшвәтхорлуғу, ејбәчәрлији, јаланчы руһаниләрин ич үзү әсәрдән кәтирилмиш нүмунәләрлә тәһлил олунур.

Сатира һаггында мә'лумат верилир.

14—15-чи дәрсләр. Јохлама инша: 1. М. Ф. Ахунзадәнин «Алданмыш кәвакиб» повестиндә әсас сурәтләрин тәһлили.

2. С. Ә. Ширванинин сатираларында тәнгид һәдәфләри.

3. Вәтән гаршысында өз борчуму нәдә көрүрәм!

Инша јазыда М. Ф. Ахундовун бәдии нәсринә, маарифчилик идејаларына, бәдии дүнјакөрүшүнә мүнасибәт билдирилир. Шаһ Аббас, Јусиф Сәррач сурәтләри тәһлил олунур, мүнасибәт билдирилир.

С. Ә. Ширванинин сатираларында мүлкәдар вә бәјләрә, чар чиновникләринә, тәригәт башчыларына дүшмән кәсилмәси, онлары сатира атәшинә тутмасы өн плана чәкилир, онлара мүнасибәт билдирилир.

16-чы дәрс. XIX әсрин 80—90-чы илләринин ичтимаи-мәдәни хүласәси. Әдәбијјатда ичтимаи пафос вә маарифчилик идејаларынын күчләнмәси.

XIX әсрин сонларында Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади һәјатында баш верән һадисәләр, капиталист ичтимаи мүнасибәтләринин тәшәккүл вә инкишафынын өлкәнин мәдәни һәјатына тә'сири көстәрилир, 80—90-чы илләрдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафыны көстәрән сәчијјәви һадисәләр, Азәрбајчан инчәсәнәтинин инкишафы, әсрин сонларында мәтбуат нүмунәләринин мејдана кәлмәси мүәллим тәрәфиндән шәрһ олунур.

17—18-чи дәрсләр. Халхали вә онун «Сәләбијјә» мәснәвиси. М. Ә. Талыбов вә Һ. З. Марағаји һаггында. Драматуркијанын јени нүмунәләринин јаранмасы.

Халхалинин һәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верилир. «Сәләбијјә» поемасында һансы идејаларын тәблиғ олунмасындан сөһбәт ачылыр, бу дөврдә Азәрбајчан нәсринин сәчијјәви хүсусијјәтләри садаланыр. М. Ә. Талыбовун һәјат вә фәалијјәти шакирдләрә чатдырылыр. «Китаб јүклү ешшәк» әсәринин гыса мәзмуну ајдынлашдырылыр.

Зејналабдин Марағаји вә онун «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» һаггында изаһ верилир.

Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафыны көстәрән фактлар шәрһ олунур.

Scanned with ACE Scanner

19—20—21-чи дәрсләр. Н. Б. Вәзировун һәјаты, јарадычылығы, «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәринин охусу үзәриндә иш.

Н. Б. Вәзировун доғулдуғу шәһәрин тарихи, ушаглыг илләри, тәһсили барәдә гыса мә'лумат верилир, Н. Вәзировун һ. Зәрдаби илә танышлығы вә достлуг мүнасибәтләри ајдынлашдырылыр.

«Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәринин охусу үзәриндә иш апарылыр, фачиәнин мөвзусу һаггында мә'лумат верилир, идејасындан сөһбәт ачылыр.

22—23-чү дәрсләр. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләрин системә салынмасы.

Рүб әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш билекләр дәринләшдириләрәк јекунлашдырылыр.

III РҮБ (29 саат)

1—2-чи дәрсләр. «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәринин мәзмуну үзәриндә иш, мөвзусу, конфликти. Рүстәм бәј, Фәхрәддин бәј, Сәадәт ханым вә башга сурәтләрин тәһлили. Фачиә һаггында.

Фачиәнин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Мөвзусунун XIX әср Азәрбајчан мүлкәдарларынын һәјатындан көтүрүлдүјү дејилир. Фәхрәддин бәј вә тәрәфдарлары, Рүстәм бәј вә тәрәфдарларынын мүнасибәти мүәллим тәрәфиндән тәһлил олунур. Сурәтләрин һәр биринә ајры-ајрылыгда мүнасибәт билдирилир. Фачиәнин бәдии кејфијјәтләри барәдә данышылыр, сәһнә тарихиндән сөз ачылыр.

Фачиә һаггында кениш мә'лумат верилир.

3—4-чү дәрсләр. XIX әсрин ашыг ше'ри. Ашыг Алы, Молла Чүма.

Ашыг ше'ринин јазылы әдәбијјатла охшар вә фәргли чәһәтләриндән сөһбәт ачылыр, XIX әср ашыг ше'рини башга дөврләрин ашыг ше'риндән фәргләндирән хүсусијјәтләр көстәрилир. Ашыглыг сәнәти һаггында Алынын фикирләри, онун дастан јарадычылығы шәрһ олунур, Молла Чүманын һәјаты, јарадычылығында јени поетик жанрларын зәнкинләшдирилмәси деталлары ајдынлашдырылыр.

5—6—7-чи дәрсләр. Ашыг Әләскәрин һәјаты, јарадычылығы. «Јајлаг» ше'ринин охусу вә тәһлили.

Ашыг Әләскәрин һәјаты һаггында јығчам мә'лумат верилир. Шәһнәбани илә онун мүнасибәтләри, Ашыг Әләскәрин устады илә мүнасибәтләринин сәчијјәси, харичи көркәми илә бағлы мүасирләринин сөјләдикләри фикирләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Ашыг Әләскәрин јарадычылығында лирик ше'рләрин мөвзулары, ше'рләрдә тәсвир олунан көзәлләрин милли әламәтләри, әсәрләриндә һансы мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләрин тәблиғ олунмасы мүәллим тәрәфиндән изаһ едилир.

Вәтән көзәлликләринин тәрәннүмүнә һәср етдији «Јајлаг» рәдифли гошмасы, охунуб тәһлил едилир.

8—9-чу дәрсләр. «Көрмәдим» рәдифли гошманын охусу вә тәһлили, «Ај јаға гар, гар» рәдифли тәчнисин охусу вә тәһлили.

Әдәбијјат нәзәријјәси: ашыг ше'ринин шәкилләри.

«Көрмәдим» рәдифли гошманын ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Мәзмуну үзрә иш апарараг тәһлил едилир. Гошмада ашығын чәмијјәт үзвләринин һамысында көрмәк истәдији, лакин чохунда көрә билмәдији кејфијјәтләр садаланыр.

«Ај јаға гар, гар» рәдифли тәчнисинин ифадәли охусундан сонра чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Тәчнис һаггында мә'лумат верилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Тәчнисдә Вәтән тәбиәтинин көзәлликләри — Гарабағын сәфалы көркәми, Гаргар чајларынын ахары, Көјчә вә Муғанын тәбии мәнзәрәси чанландырылыр. Тәчнис һаггында билик верилир.

10—11-чи дәрсләр. XX әсрин әввәлләриндә ичтимаи-сијаси вәзијјәт. Мәтбуатын, театрын, әдәби тәнгидин вә публисистиканын инкишафы. Шејх Мәһәммәд Хијабани вә Әһмәд бәј Аға оғлу.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләр һаггында мә'лумат верилир. Бу дөврдә гәзет вә журналларын чап олунмасы тәкчә Азәрбајчан дејил, бүтүн Шәргдә театр вә мусиги сәнәтинин јени, мүасир кејфијјәтдә инкишафы һаггында сөһбәт ачылыр.

Аловлу публисист Шејх Мәһәммәд Хијабани милли азадлыг һәрәкатынын башчысы кими тәһлил олунур.

Әһмәд бәј Аға оғлунун һәјат вә фәалијјәти ишыгландырылыр.

12—13-чү дәрсләр. Бәдии әдәбијјатда реализмин јени мәрһәләси: Тәнгиди реализм. «Молла Нәсрәддин» журналы. Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм. «Фјүзат» журналы. Әдәби тәнгид.

XX әсрдә реализмин башлыча хүсусијјәтләри. Һәмин дөврдә Азәрбајчан реализминин ән көркәмли сималары Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Нәзми, Ә. Гәмкүсар, Мирзәли Мә'чүз һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. Сабир јарадычылығындакы новаторлуг өн плана чәкилир.

Романтик әдәбијјатымызын истигамәтверичиси илк мө'тәбәр трибунасы олан әдәби-тәнгиди «Фјүзат» журналына вә онун мүәллифләринә мүнасибәт билдирилир.

14—15—16-чы дәрсләр. Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјаты, јарадычылығы. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин охусу үзәриндә иш.

Јазычынын ушаглыг илләри, тәһсили һаггында мә'лумат верилир. Мүәллимлик фәалијјәти, һансы мәктәбдә ишләмәси, Тифлисдә галмасынын сәбәби мүәллим тәрәфиндән ајдынлашдырылыр. «Молла Нәсрәддин» журналынын јазарлары, фәал јазарлары, Бакыдакы фәалијјәти дә шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин бәдии јарадычылығы — драматуржи фәалијјәти — ајры-ајры әсәрләри һаггында јығчам мә'лумат верилерәк тәһлил едилир.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин охусу тәшкил едилир. Әсәрдә чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур.

17—18—19-чу дәрсләр. «Дадабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: јазычы, үслуб, повест.

Повестин мәзмуну үзәриндә иш апарыләраг тәһлил едилир. Әсәрин мөвзусу вә идејасы барәдә мә'лумат верилир, сурәтләр — Мәммәдһәсән әми, Худајар бәј — сәчијјәләндирилир. Јазычынын Зејнәбә мүнасибәти ачыгланыр. Онун симасында ичтимаи проблемләрин һәлли көстәрилир.

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән үслуб, јазычы, повест анлајышлары шәрһ едилир.

20—21-чи дәрсләр. «Анамын китабы» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Психоложи әсәр олан «Анамын китабы»нын охусу тәшкил едилир. Мәзмун үзәриндә иш апарылыр. Пјесдә тәблиғ олунан әсас идеја тәһлил јолу илә шакирдләрә чатдырылыр. Әсәрдә ана сурәти сәчијјәләндирилир. Гардашларын бир-биринә јадлашмасынын сәбәби шәрһ едилир. Ана дили мәсәләсинә мүнасибәт билдирилир.

22—23-чү дәрсләр. Јохлама иншa:

1. Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәри. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк фачиә кими.

2. Ашыг Әләскәр гошма устасы кими.

3. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндә әсас образларын (Худајар бәј, Мәммәдһәсән әми вә Зејнәб) сәчијјәләндирилмәси.

24—25-чи дәрсләр. М. Ә. Сабирин һәјаты, јарадычылығы үзәриндә иш. «Сәттархан» ше'ринин охусу вә тәһлили.

М. Ә. Сабирин һәјаты, мүәллимлик фәалијјәти, онун мүасирләри вә достларына мүнасибәти шакирдләрә чатдырылыр.

Сабирин бәдии јарадычылығында новаторлуг, көркәмли сәнәткарлардан бәһрәләнмәси, онун гәзәлләринин бәдии хүсусијјәтләри, ше'рләриндә тәблиғ олунан әсас идејалар шәрһ олунур.

«Сәттархан» ше'ринин ифадәли охусу тәшкил олунур, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ едилир. Гарабағ маһалындан чыхан, Тәбриз ингилабчыларынын рәһбәри олан Сәттарханын нүфузу, икидлијиндән вә халг шаирләринин, јазычыларынын онун һаггында јаздығы әсәрләрдән сөз ачылыр.

26—27-чи дәрсләр. М. Ә. Сабирин

Scanned with ACE Scanner

«Урәфа маршы» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

«Урәфа маршы» сатирасынын ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Сатирада күнләрини кеф мәчлисләриндә кечирән, дилинә, мәдәнијјәтинә јад олан адамларын тәнгиди Сабирин дили илә, мисралардан сечмәләрлә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр, мәсләксиз зијалыларын ич үзү ачылыр.

28—29-чу дәрсләр. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин системә салынмасы.

Рүб әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләр дәринләшдириләрәк јекунлашдырылыр.

IV РҮБ (27 саат)

1—2-чи дәрсләр. «Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

«Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә» сатирасынын охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ едилир. Сатирада бош-бошуна данышыб һејвәрәлик едән вә буну һүнәр, гочаглыг сејән гафгазлыларын дахили аләми ачылыр. Әсәрдә тәнгид һәдәфләри көстәрилир.

3—4-чү дәрсләр. «Јашамаг истәрисәк» ше'ринин охусу вә тәһлили үзәриндә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: Сатира, сатирик үслуб.

Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ едилир. Ше'рин идеја вә бәдии хүсусијјәтләри мүәллим тәрәфиндән тәһлил едилир.

Сатира вә сатирик үслуб һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

5—6-чы дәрсләр. Н. Нәримановун һәјаты, јарадычылығы үзрә иш.

Н. Нәримановун тәһсил илләри, Бакыдакы ичтимаи-маарифчилик фәалијјәти, ана дилиндә гәзет вә журнал чыхармаг үчүн етдији тәшәббүсләрин нәтичәси, һәкимлик фәалијјәти, һәбс олунмасы, Метех галасына салынмасы, һәштәрханә сүркүн едилмәси. Драм әсәрләринин мөвзусу, идејасы, әсәрдә иштирак едән сурәтләр, әсәрләриндә маарифчилик идејалары, «Пир» повестиндә әсас тәнгид һәдәфләри, публисист әсәрләриндә әсас проблемләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

7—8-чи дәрсләр. «Надир шаһ» фачиәсинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: тарихи фачиә.

«Надир шаһ» фачиәсинин мөвзусу, идејасы һаггында мә'лумат верилир. Надир шаһ сурәтинин сәчијјәви хүсусијјәтләри, онун тракизмини шәртләндирән әсас сәбәбләр көстәрилир. Надир шаһ образынын инкишаф јолу, шаһлыг мәнсәбинә чатмасы тәһлил олунур.

Фачиә һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

9-чу дәрс. Мәһәммәд һадинин һәјаты, јарадычылығы.

Мәһәммәд һадинин һәјаты һаггында әтрафлы мә'лумат верилир, һәштәрхана кетмәси, әсәрләринин гәзет вә журналларда чапы, Түркијәјә кетмәси, Истанбулда һәбс олунмасынын сәбәби, өмрүнүн сон илләри вә өлүмү мүәллим тәрәфиндән шәрһ едилир.

һадинин јарадычылығында һансы мөвзуларын әсас јер тутдуғу ајдынлашдырылыр. Шаирин азадлыг вә һуманизмдән бәһс едән ше'рләри тәһлил едилир. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә мөвгејини мүәјјәнләшдирән амилләр изаһ олунур.

10—11-чи дәрсләр. М. һадинин «Инсанларын тарихи фачиәләри» поемасынын охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

«Инсанларын тарихи фачиәләри» әсәринин охусу тәшкил едилир. Шаирин чанлы мүшаһидәләринин, романтик хәјал вә тәсәввүрләринин мәһсулу олан бу әсәрин мүһарибә әлејһинә јазылдығы гејд олунур. Идеја-фәлсәфи бахымдан чох долғун, гүввәтли, лирик жанрда олан бу әсәрин чәбһәдә јазылдығы да шакирдләрә чатдырылыр, һадисәләр тәһлил олунур.

Фачиә һаггында верилмиш биликләр дәринләшдирилир.

12—13-чү дәрсләр. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә Азәрбајчан әдәбијјаты — 1918 — 1920-чи илләрдә Азәрбајчан ичтимаи мүһити. М. Ә. Рәсулзадә.

Русија империјасынын дағылмасы, мүстәмләкә шәраитиндә јашајан халгларын азадлыг, мүстәгил-

лик газанмаг имканы әлдә етмәси, Милли Шуранын јарадылмасы, Азәрбајчан истиглалијјәтинин е'лан олунмасы, Азәрбајчан Республикасынын јарадылмасы, көркәмли ичтимаи хадим Мәһәммәдәмин Рәсулзадәнин көркин фәалијјәти мүәллим тәрәфиндән тәһлил едилир.

14—15-чи дәрсләр. 1918—20-чи илләрдә поезија вә драматуркија.

Бу дөврдә әдәби просесә истигамәт верән көркәмли шаирләр, онларын әсәрләри вә әсәрләрдә гојулмуш мәсәләләр һаггында мә'лумат верилир. Әһмәд Чавадын, Әлабәс Мүзнибин, Сәмәд Мәнсурун јарадычылығына нәзәр салыныр, һүсејн Чавидин «Иблис» фачиәси тәһлил едилир, Ч. Чаббарлынын «Әдирнә» фәтһи» пјеси һаггында изаһ верилир, дикәр әсәрләрә дә мүнасибәт билдирилир.

16—17-чи дәрсләр. Јохлама инша:

1. М. Ә. Сабир Азәрбајчанда јени тип сатиранын баниси кими;

2. «Надир шаһ» әсәриндә Надир шаһ сурәти.

3. Ән чох севдијим гәһрәман.

Инша јазыда М. Ә. Сабирин бәдии јарадычылығына мүнасибәт билдирилир, һансы сәнәткарлардан бәһрәләндијинә нәзәр салыныр, сатираларында тәнгид һәдәфләри әсас көтүрүлүр, мәсләксиз зијалыларын ич үзү ачылыр.

«Надир шаһ» әсәриндә Надир шаһ образы тәһлил едилир, онун сәчијјәви хүсусијјәтләри нәзәрә алыныр. Фачиәдә Надир шаһ образынын инкишаф јолу көстәрилир.

18—19—20-чи дәрсләр. А. С. Пушкинин һәјаты, јарадычылығы, «Јевкени Онекин» мәнзум романынын мәзмуну, тәһлили үзәриндә иш.

Әдәбијјат нәзәријјәси: мәнзум роман һаггында мә'лумат.

А. С. Пушкинин аилә мүһити, тәһсил алмасы, онун сүркүн олунмасы, Сибир сүркүнүндән азад олмасы, шаирин Гафгаза сәфәрләри, Петербурга гајытмасы, чар I Николаја мүнасибәти, Дантесин Пушкини дуелә чағырмасы, һәјатынын сон күнләри һаггында мүәллим шакирдләрә мә'лумат верир, јарадычылығы үзәриндә дајаныр. «Литсеј ше'рләри», «Кутузовун өлүмүнә» ше'рләри, Чаадајевә, Сибирә мәктуб», «Дубровски» повести, «Капитан гызы» әсәрләринә мүнасибәт билдирилир.

«Јевкени Онекин» романынын мәзмуну үзәриндә иш апарылыр.

Мәнзум роман һаггында мә'лумат верилир.

21—22—23-чү дәрсләр. Намиг Камалын һәјаты, јарадычылығы, «Вәтән, јахуд Силистре» драмынын мәзмуну, тәһлили үзәриндә иш.

Намиг Камалын ушаглыг һәјаты, ичтимаи-сијаси фәалијјәти, мәтбуат органларында чалышмасы, Намиг Камалын һәбсә алынмасы, сүркүн һәјаты һаггында мә'лумат верилир, ше'рләринин үслуби хүсусијјәтләри, ше'рләриндә тәрәннүм едилән әсас идејалар, көстәрилир,

«Вәтән, јахуд Силистре» пјесинин мөвзусу һаггында мәлумат верилир, мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Сурәтләр тәһлил едилир, Ислам бәј сурәтинин әсас кејфијјәтләри сәчијјәләндирилир, Зәкијјә сурәти, Сидги бәј сурәти вә онларын характерләри ачылыр.

24—25-чи дәрсләр. Чек Лондонун һәјаты, јарадычылығы, «һәјат ешги» һекајәсинин мәзмуну, тәһлили үзрә иш.

Чек Лондонун һәјаты, һаггында мә'лумат верилләрәк тәһсил илләринә мүнасибәт билдирилир. Университети баша вура билмәмәсинин сәбәбләри, Канадаја кетмәси, һәбс олунмасы, Алјаскаја кетмәси, Инкилтәрә вә Јапонијаја сәфәринин сәбәби ачыгланыр, Чек Лондонун ичтимаи фәалијјәти, һәјатынын сон күнләри шакирдләрә ајдынлашдырылыр.

«Мартин Иден» романынын хүсусијјәтләри вә образларына мүнасибәт ајдынлашдырылыр.

«һәјат ешги» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр.

26—27-чи дәрсләр. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләр системә салыныр.

Ил әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләр дәринләшдириләрәк јекунлашдырылыр.

Бөлкүнү педагожи елмләр доктору, профессор Ш. МИКАЈЫЛОВ вә педагожи елмләр намизәди А. БӘКИРОВА һазырламышлар.

Scanned with ACE Scanner

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРИН VIII СИНФИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Мә'лум олдуғу кими, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин I—VII синифләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләри тәкмилләшдириләрәк јенидән чап едилмиш вә һәмин дәрсликләрлә ишләмәк үчүн тәхмини планлашдырма нүмунәләри һазырланараг мүәллимләрә төвсијә едилмишдир. VIII — XI синифләр үчүн дәрсликләр исә бу вахта гәдәр јениләшдириләрәк нәшр олунмамышдыр. Вәзијјәти нәзәрә алараг һәмин синифләр үчүн сон дәфә чап едилмиш дәрсликләр үзрә тәхмини планлашдырма һазырлајыб мүәллимләримизин истифадәсинә вермәји нәзәрдә тутмушуг.

Тәхмини планлашдырмаја дәрсликлердәки актуаллығыны итирән тә'лим материалларынын әвәзинд мүасир деврлә бағлы материаллар дахил едилмиш вә онларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Материаллар тәхмини планлашдырмаја әлавә олараг верилмишдир.

Јени дәрсликләр нәшр олунана гәдәр мүәллимләр бу төвсијәләрдән фајдалана биләрләр.

VIII СИНИФ (105 саат)
I РУБ (27 саат)

1. Азәрбајчан дили һаггында 2 с.
2. Һәчәр* 2 с.
3. Севимли мүғәнни 2 с.
4. Олег Кошевојун бағы 2 с.
5. Пајыз 2 с.
6. Мәним мүәллимләрим 2 с.
7. Једди гардаш әфсанәси* 2 с.
8. С. Газыјева кимдир 2 с.
9. Сөһбәт 2 с.
10. Арзум будур** (дәрслик сәһ. 36) 2 с.
11. Һәзи Асланов 2 с.
12. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.
13. Әзәмәтли абидә 2 с.
14. Тәкрар 1 с.

II РУБ (23 саат)

1. Ики јолдаш 2 с.
2. Н. Нәриманов һаггында хатирәләр 2 с.
3. Бакынын ишыглары 2 с.
4. Үзејир мүәллим 2 с.
5. Ана-бала мәһәббәти* 2 с.
6. Ордум вәрсә, јурдум вар* 2 с.
7. Нөвбәдәјәм, аначан 2 с.
8. Јахшы јол* 2 с.
9. Совет Иттифагы Гәһрәманы Гафур Мәммәдов** (дәрслик сәһ. 115) 2 с.
10. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.
11. Гачаг Нәби 2 с.
12. Тәкрар 1 с.

III РУБ (31 саат)

1. Унудулмаз көрүш 2 с.
2. Икид партизан 3 с.
3. Лариса* 2 с.
4. Ганлы јанвар* 2 с.
5. Истису 2 с.
6. А. М. Топчубашов 2 с.
7. Көзәллији горујарлар 2 с.
8. Јасәмән ағачы* 2 с.
9. Новруз бајрамы* 2 с.
10. Сәһәр-сәһәр 2 с.
11. Дағ јолу 2 с.
12. Садәлик вә тәвазөкарлыг көзәл сифәтдир 2 с.
13. Чаваншир 2 с.
14. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.
15. Кәндимиз 1 с.
16. Тәкрар 1 с.

IV РУБ (24 саат)

1. Кәндимиз 1 с.
2. Күн о күн олсун ки...* 2 с.
3. Һеч ким унудулмур 2 с.
4. Мәним анам 2 с.
5. Ана! Бу адын гаршысында бир гул тәк...* 2 с.
6. Арзу 2 с.
7. Достларым 2 с.
8. Көј көл 2 с.
9. Севимли пешә һансыдыр 2 с.
10. Сөјүд көлкәси 2 с.
11. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.
12. Марал сәдагәти** (дәрслик сәһ. 123) 2 с.
13. Тәкрар 1 с.

Үзәриндә * ишарәси гојулан мөвзулар јенидир вә она аид мәтнләр планлашдырмаја әлавә едилмишдир.

Үзәриндә ** ишарәси гојулан мөвзулар исә дәрсликдәки чалышма вә әлавә оху материалларындан сечилдијиндән она әлава изаһат верилиб.

Мәтнләр

ҺӘЧӘР

Биз беш нәфәр идик. Чөлдә бәјин гојунларыны отарырдыг. Јолдашларымыздан бириндә бир нечә патрон вә көһнә бир түфәнк варды. Јолдан бир аз кәнарда нишан гојуб атырдыг. Ким кибритин гарасыны вура билсә, онун адыны «Гачаг Нәби» гојачагдыг. Адама ики күллә атдыг, һеч биримиз вура билмәдик. Һамымыз пәрт олмушдуг. Анчаг бир-биримизи әлә салыб күлүрдүк.

Елә бу вахт габагда бир атлы көрүндү. О, бизә јахынлашды. О, гадын иди. Боз ат минмишди.

Онун јашы әллидән чох оларды. Чох вүгарлы иди, икид адама бәнзәјирди. Јанымыза чатанда салам верди. Нишан гојдуғумузу көрүб атдан дүшдү.

Гадын түфәнки әлимиздән алды:

— Шәртиниз нәдир? Нәдән мәрч кәлмисиниз? — деди.

Биз шәртимизи дедик. Онун үзүнә бир кәдәр чөкдү, дәриндән аһ чәкди. Патрону лүләјә гојуб чахмағы чәкди. Атәш ачылды, кибрит гарасы үзүлүб дүшдү. Бир сөз демәдән түфәнки јолдашымыза гајтарды. Сонра гуш кими сычрајыб ата минди. Биз ону аралыға алдыг вә әлини меһрибанлыгла сыхдыг.

Јолдашларымыздан бири сорушду:

— Бәс биз билмәјәкми ки, бу беш чавәны утандыран ким иди?

Гадын күлүмсәјәрәк деди:

— Мән Һәчәрәм.

О атыны ағыр-ағыр сүрдү. Һамымыз Гачаг Нәбинин ханымы вә јолдашы икид Һәчәрин ардынча баха-баха галдыг.

Гој сәнә десинләр, ај Гачаг Нәби,
Һәчәри өзүндән, ај гочаг Нәби.

Әли ВӘЛИЈЕВ.

ЈЕДДИ ГАРДАШ ӘФСАНӘСИ

Кәрим әми көдәкбојлу, енликүрәк бир киши иди. Онун чох ширин вә мараглы сөһбәтләри вар иди. Бош вахтымыз олан кими онун јанына гачардыг.

Бир күн Кәрим баба бизи дәниз кәнарына кәтирди вә деди:

— Дәнизә диггәтлә бахын... О учу шиш гајаны көрүрсүнүзмү?

Биз саһилдән хејли аралы ағкөпүклү далғаларда јујунан гајаны көрдүк.

Кәрим баба деди:

— Инди саһилдәки о гајалара бахын. Алты гаја вар. Једдинчиси о дәниздәкидир. Бу күн мән сизә «Једди гардаш» әфсанәсини данышачағам.

— Гәдим заманларда бу гајаларын о бири үзүндә бир кәндли јашајырмыш. Онун једди оғлу вар имиш. Кәндлинин вар-дөвләтдән бир кечиси, бир дә инәји вармыш. Онун јеканә тәсәллиси оғланларынын меһрибанлығы вә сөзә бахмалары имиш. Оғланлар јаша долдугча ата-аналарына көмәк едирдиләр. Валидејнләрини әзијјәт чәкмәјә гојмурдулар. Тәкчә кичик гардаш Имран һәм тәнбәл, һәм дә пахыл иди. Сөзә бахан дејилди.

Бир дәфә анасы Имрана бир тапшырыг верир. Иш көрмәк истәмәјән Имран сөзә бахмыр, анасынын үзүнә ағ олур, чаваб гајтарыр. Гардашлар ону тәнбеһ етмәк истәјирләр. Аналары разы олмур. Ата да гәзәбләнир. Мәрһәмәтли ана Имранын башыны тумарлајыр вә дејир:

— Оғлум, ән мүгәддәс варлыг анадыр. Онун үзүнә ағ олмаг олмаз. Мән сәни бағышлајырам. Анчаг сән өз күнаһыны суларда јумалысан. Кет дәниздә чим. Нә вахт күнаһларын јујулду, гајыдыб кәләрсән.

Имран өзүнү дәнизә атыр. Нә гәдәр чимир, чимир, күнаһларыны тәмизләјә билмир.

Әсрләр кечир, гардашлар да, Имран да әфсанәви гаја дашларына чеврилирләр. Алты гардаш дуруб Имранын јолуну көзләјир, Имран исә күнаһларыны јујуб тәмизләјә билмир.

АНА-БАЛА МӘҺӘББӘТИ

Шаһ Аббас өлкәни кәзмәји чох севирди. Бир дәфә о јенә өлкәни кәзмәк фикринә дүшүр. Онун фајтонуна дөрд јахшы ат гошурлар.

Шаһын дәстәси хејли јол кедир. Кәлиб бир дағ чајынын саһилинә чатыр. Көрпү олмадығы үчүн чајдан кечмәли олур.

Атлар чајын ортасына гәдәр ке-

Scanned with ACE Scanner

дир вә дајанырлар. Фајтончу нә гәдәр едирсә, атлар кетмир.

Бу вахт онлара бир араба јахынлашыр. Арабаја ики арыг ат гошулмушду. Гоча арабачы арабаны сүрүб чајдан кечир.

Шаһ тәәччүбләнир вә әмр едир ки, арабаны сахласынлар. Арабачыны шаһын јанына кәтирирләр. Шаһ Аббас ондан соруушур:

— Гоча, мәним фајтонум јүнкүл, атларым исә өлкәнин ән јахшы атларыдыр. Онлары мәнә Түркијәдән, Әфганыстандан көндәрибләр. Нечә олур ки, сәнин арыг атларын чајы кечир, мәним атларым исә кечә билмир?

Гоча чаваб верир:

— Шаһ сағ олсун, сизин атларын һәр бири бир өлкәдән кәлиб. Онлар бир-биринә јаддырлар. Она көрә дә фајтону чәкмәк истәмирләр. Мәним атларым исә ана-баладырлар. Ана баласына, бала да анасына көмәк едир, бир-биринә әзијјәт вермәк истәмирләр. Мәним арабамы ана-бала мәһәббәти чәкир.

ОРДУМ ВАРСА, ЈУРДУМ ВАР

Мәнә орду кәрәкдир хәстәјә дәрман кими,
Мәнә орду кәрәкдир нәфәс кими, чан кими,
Мәнә орду кәрәкдир, сарсылмаз чаһан кими.

Ордум варса, јурдум вар!
Ордум јохса, јурдум јох.

Нә Танрыдан әл үзүб, нә һаггдан күсмәк кәрәк,
Ганичән јағыларла һесабы кәсмәк кәрәк.
Вәтәнин һәр дашынын үстүндә әсмәк кәрәк.
Һәр күн десәм кеч олар, һәр ан тәләсмәк кәрәк.
Бу күн мәним һәјатда бундан бөјүк дәрдим јох,
Ордум варса, јурдум вар!
Ордум јохса, јурдум јох.

Зәлимхан ЈАГУБ.

ЈАХШЫ ЈОЛ!

Анан сәни јетишдирди саф ганилә, судилә,
Көрпә икән өпүб бүкдү мин чичәјә, мин күлә.
Инди сән дә гојма онун үстүнә бир јад күлә.

Мәрдләриндир инди заман, кет гардашым, јахшы јол!
Тапданмасын јурдун, јуван, кет, гардашым, јахшы јол!

Гојма гара әл узансын мәрд ананын сачына,
Күлдән ағыр сөз дејилсин алакөзлү бачына.
Ганад чалыб уч көјләрдә, дөн шаһинә, лачына,
Достлар бахсын һејран-һејран, кет, гардашым, јахшы јол!
Чәлладлара тут бир диван, кет, гардашым ,јахшы јол!

Сүлејман РУСТӘМ.

ЛАРИСА

Анан асмыш дәрс чантаны,
Мәзарынын башдашына.
Ахы нијә һај вермирсән,
Сәни дәрсә һарајлајан јолдашына?
Сәнин адын достларынын дил әзбәри,
Гызым, ахы сәни көзләр чохдан бәри
Ачмадығын китабларын, дәфтәрләрин,
Сәни көзләр партандакы о бош јерин.

Бәхтијар ВАҺАБЗАДӘ.

ГАНЛЫ ЈАНВАР

Нијә сыныб пәнчәрәмиз,
Күлләни ким атыб, ана?!
Нијә дөјүрсән дизинә
Ағлајырсан јана-јана,
Күлләни ким атыб, ана?!

Атам онлара нә дејиб,
Әскәрләр атамы дөјүб.
Куклама да күллә дәјиб,
Јыхылыб о да бир јана,
Күлләни ким атыб, ана?!

Ким кәтириб гәрәнфили,
Гыш күнүндә гызылкүлү?
Дејирсән тутулуб дили
Ојат, сөз дејим мән она,
Атам нијә сусур, ана,
Күлләни ким атыб, ана?!

Һүсејн КҮРДОҒЛУ.

ЈАСӘМӘН АҒАЧЫ

Мәктәбимизин бағчасында чаван бир јасәмән ағачы варды. Јаз кәләндә о, чичәк ачарды. Бағчадакы ағ вә чәһрајы чичәкли алма, армуд, шафталы вә әрик ағачларынын арасында онун өз көзәллији варды. Бу јасәмән ағачыны Аслан мүәллим әкмишди. О һәр сәһәр һәмин ағачын јанына кәләр, чичәкләрини ијләрди.

Бир күн дәрсдә јолдашым Чәфәр әјилиб гулағыма деди:

— Мүәллимин әкдији јасәмән ағачында бир бүлбүл јува салыб.

Дәрсин гуртармасыны сәбирсизликлә көзләдим. Дәрс гуртаран кими Чәфәрлә ағачын јанына кәлдим.

Ағачда бир јува көрдүм. Тез ағача дырмашдым. Ағач давам кәтирмәјиб сынды. Мән јыхылдым, јува да учуб төкүлдү.

Ајаға галханда Аслан мүәллими јанымда көрдүм. О, башымыз үстә учан бүлбүлә, сонра онун учмуш јувасына вә мәнә бахараг деди:

— Бала, биз бу дүнјаја тикмәк, гурмаг, јаратмаг үчүн кәлмишик, ону мәһв етмәк үчүн доғулмамышыг.

Мән онун үзүнә бахмадан:

— Мәни бағышлајын, мүәллим! — дедим.

Илјас ӘФӘНДИЈЕВ.

НОВРУЗ БАЈРАМЫ

Јансын һәр евин шамы,
Кәлир Новруз бајрамы.
Јени илин илк күнү,
Елин әзиз бајрамы.

Нимчәләрә дүзүлсүн,
Једди нөјүн ширнијјат.
Гоғал, говут, пахлава,
Ијдә, бадам, гоз, набат.

Нәғмә дејир гарангуш,
Новрузкүлү битибдир.
Папаг атын, пај алын,
Сон чәршәнбә јетибдир.

Сабир МУСТАФА.

КҮН О КҮН ОЛСУН КИ...

Күн о күн олсун ки, гуртарсын дава,
Дағылсын булудлар, ачылсын һава.
Алынсын дүшмәндән өмүрлүк гисас,
Торпаг нәфәс алыб динчәлсин бир аз
Бир дә јер үзүндә ахмасын ганлар,
Торпаға сүлһ тохуму сәпсин инсанлар:
Күн о күн олсун ки, бассын бағрына,
Чәбһәдән гајыдан оғлуну ана.
О күнү ән јахын күнә чевирмәк,
Биздән асылыдыр, шүбһәсиз, керчәк.
Күн о күн олачаг, о күн кәләчәк,
Бәшәр динчәләчәк, һәјат күләчәк!

Сүлејман РУСТӘМ.

АНА... БУ АДЫН ГАРШЫСЫНДА БИР ГУЛ ТӘК...

Сәһәр тездән иди. Хорузлар банлајырды. Мәсчидин минарәсиндән азан сәси ешидилирди. Ана артыг ојанмышды. О, тәндирә чөрәк јапырды. Ана бу чөрәкләри әзиз вә меһрибан оғлу үчүн биширирди. Оғлу Чәфәр охумаг истәјирди. Ана оғлуну бу арзусуна чатдырмаға сөз вермишди.

Балача Чәфәр ојаныб анасынын јанына кәлди.

— Ана, чөрәк биширмәк ағыр ишдир? Јорулурсанса, биширмә.

— Чөрәк биширмәк асандыр, оғлум. Чөрәкчилик хејирли ишдир, бәрәкәтли пешәдир. Гој о сәнә көмәк етсин. Охујарсан, сонра да ишләрсән өзүн үчүн.

— Јох, мән сәнин үчүн ишләјәчәјәм, ана, һамымыз үчүн ишләјәчәјәм!

Чәфәр анасынын биширдији чөрәкләрә бахды вә деди:

— Ана, сәнин чөрәкләрин јарашыглы дејил, анчаг чох дадлыдыр. Нијә беләдир?

— Чүнки мән о иши һәвәслә, гејрәтлә көрүрәм. Адам кәрәк зәһмәтини мә'насыз ишә сәрф етмәсин, бала.

Оғлан анасынын әлләрини өпдү вә сонра онун гычларыны гучаглады:

— Ана, ана! Сән нә јахшысан! Мән... мән... сәнә гул олачағам, ана! Һамынын хидмәтчиси олачағам.

Бу ушаг бөјүк Азәрбајчан шаири, јазычысы вә драматургу Чәфәр Чаббарлы иди.

Сејфәддин ДАҒЛЫ.

Планлашдырманы Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиләри, педагожи елмләр намизәдләри Чимназ ӘЛИЈЕВА, Севда АББАСОВА һазырламышлар.

Scanned with ACE Scanner

БУ САЈЫМЫЗДА

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» — 1300

М. Мәрданов — «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тәдриси 2
Т. Һачыјев — «Китаби-Дәдә Горгуд»ун бәдии дили 6
А. Һачыјев — «Елимизин сөз галасы, дилимизин гыз галасы» 10

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘЧРҮБӘСИ

Б. Мурадов — Мәһәммәд Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдриси 15
А. Мәммәдов — Синтактик тәһлилдә бә'зи мәгамлар . . . 19
Б. Һәсәнли — Гази Бүрһанәддин јарадычылығынын тәдриси 23
С. Һүсејноғлу — Әруз өлчүлү ше'рләрин тәдрисиндә јазычы сәнәткарлығынын өјрәдилмәси 29
Б. Мәммәдов — Илјас Әфәндијевин «Хуршидбану Натәван» драмынын тәдриси һаггында 33
С. Әләскәргызы — Нәср әсәрләрини нечә тәдрис едирәм . . 36
К. Мәһәррәмли — Әдәбијјат дәрсләриндә һуманизм тәрбијәси 39

РӘ'ЈЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Ә. Искәндәров — Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә јазы ишләринин апарылмасы һаггында 43

НӘЗӘРИ МӘСӘЛӘЛӘР

И. Гасымов — Азәрбајҹан дилинин луғәт тәркибиндә һәрби терминләр 44

ШӘҺРИЈАР — 90

И. Нәзәров — «Сәнин дә Шәһријарын тәк бу тајда бир балан вардыр» 47

СҮЛЕЈМАН РӘҺИМОВ — 100

Һ. Гасымов — Јүз ил дә өмүрдүр... 50

МӘСЛӘҺӘТ

Ш. Микајылов, А. Бәкирова — Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 60
Ч. Әлијева, С. Аббасова — Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин VIII синфи үчүн Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 68

Үнванымыз: Бакы — 10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 19.04.2000. Чапа имзаланмыш: 17.05.2000. Кағыз форматы 70x108[1]/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 1633. Сајы 1000. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with ACE Scanner

Qiyməti 5.000 man.
İndeks 1012

Scanned with ACE Scanner